

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

KƏRİM ŞÜKÜROV
PƏRVİZ AĞALAROV
NİYAMƏDDİN QULİYEV
HAFİZ CABBAROV
RAMİN ƏLİZADƏ
ELNUR HÜSEYNOV

Ümumi təhsil müəssisələrinin **6**-cı sinifləri üçün

AZƏRBAYCAN TARİXİ

fənni üzrə

DƏRSLİK

© Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

**Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0
International (CC BY-NC-SA 4.0)**

Bu nəşr Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International lisenziyası (CC BY-NC-SA 4.0) ilə www.trims.edu.az saytında yerləşdirilmişdir. Bu nəşrdən istifadə edərkən lisenziyanın şərtləri qəbul edilmiş sayılır:

İstinad zamanı nəşrin müəllif(lər)inin adı göstərilməlidir.

Nəşrdən kommersiya məqsədilə istifadə qadağandır.

Törəmə nəşrlər orijinal nəşrin lisenziya şərtləri ilə yayılmalıdır.

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ

Azərbaycanda ibtidai cəmiyyət

1. Əsas tarixi anlayışlar və zaman ölçü vahidləri8
2. İbtidai cəmiyyət 18
3. Erkən dövlətlər64

II BÖLMƏ

Azərbaycanda qədim dövlətlər

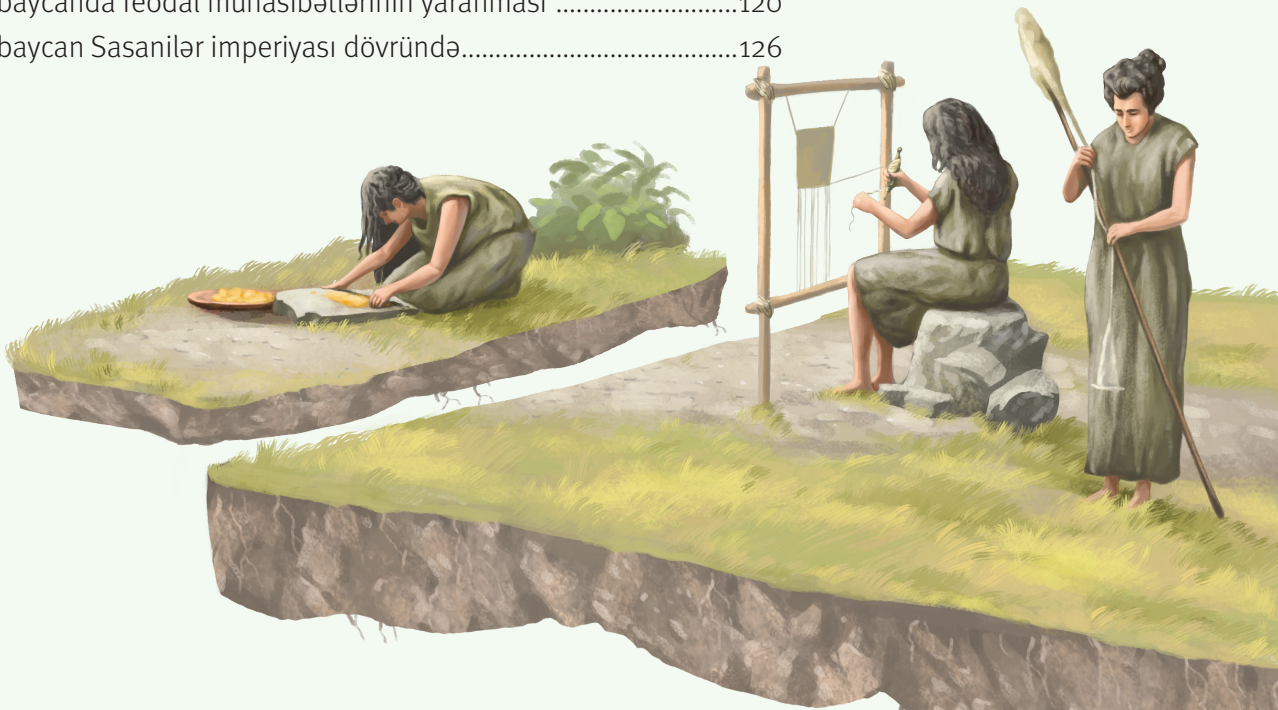
4. Manna dövləti72
5. Azərbaycan VII–IV yüzilliklərdə 86
6. Atropatena dövləti 94
7. Albaniya dövləti106

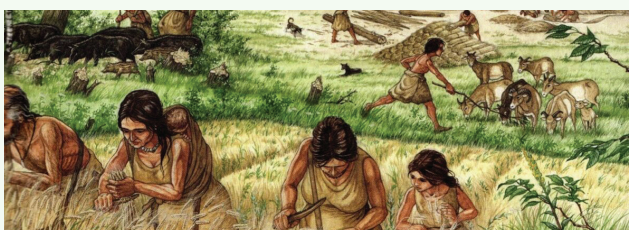
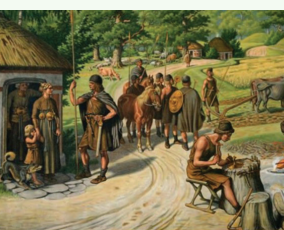

III BÖLMƏ

Azərbaycan III–VI yüzilliklərdə

8. Azərbaycanda feodal münasibətlərinin yaranması120
9. Azərbaycan Sasanilər imperiyası dövründə.....126

Dərslikdəki **QR kodlara**
 müraciət edərək mövzu ilə
 əlaqədar daha çox maraqlı
 məlumat əldə edə bilərsiniz.

Əziz məktəblilər!

Siz 5-ci sinifdə Azərbaycan tarixi fənni ilə tanış oldunuz. Bu fənn vasitəsilə Azərbaycanın ən qədim zamanlarından dövrümüzədək olan tarixinə aid maraqlı məlumatlar öyrəndiniz. Əminik ki, bu, şagirdlərdə tarix elminə böyük maraq oyatdı.

6-cı sinif Azərbaycan tarixi fənnində siz aşağıdakılar barədə məlumat əldə edəcəksiniz:

- ✓ tarixin öyrənilməsinin əhəmiyyəti;
- ✓ əsas tarixi anlayışlar, il hesabı;
- ✓ ibtidai cəmiyyətin meydana gəlməsi və inkişaf xüsusiyyətləri;
- ✓ erkən dövlətlər, quldar dövlətlərin yaranması;
- ✓ Manna, Atropatena, Albaniya dövlətlərinin fəaliyyəti;
- ✓ Azərbaycanda yaşayan əhalinin yadelli işğalçılara qarşı apardığı qəhrəmanlıq mübarizəsi və ölkəmizin ərazisində tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri.

İnanırıq ki, 6-cı sinif Azərbaycan tarixi fənnindən əldə etdiyiniz nəzəri bilikləri bacarıqlara çevirərək real həyatda istifadə edə biləcəksiniz.

Bu fənn sizdə aşağıdakı mühüm keyfiyyətlərin formalaşmasına xidmət edəcəkdir:

- milli mənəvi dəyərlərə hörmət etmək;
- başqaları ilə əməkdaşlıq etmək;
- problemlərin həlli yolları ilə bağlı fikir yürüdə bilmək;
- insan hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq;
- dövlət və xalq qarşısında vəzifələrinə məsuliyyətlə yanaşmaq;
- vətənpərvərlik duyğularına və ləyaqətli vətəndaş mövqeyinə malik olmaq.

Unutmayın ki, ləyaqətli vətəndaş və vətənpərvər insan kimi yetişməyinizdə tarix elminin rolu böyükdür. Vətən tarixini sevərək öyrənəcəyinizə əminik.

Bu işdə sizə müvəffəqiyyətlər arzulayırıq!

Şərti işarələr

Sual

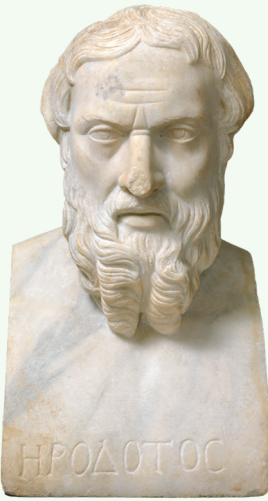
Tapşırıq

Əsas tarixi anlayışlar və zaman ölçü vahidləri

 tarix, mənbələr, dövrlər, arxeologiya, yazı, il hesabı, təqvim, minillik

Tarixi nə üçün öyrənirik?

| Herodot

***Tarix** keçmişə öyrənən elmdir. O, keçmişdə insanların həyatında hansı hadisələrin baş verdiyini, onların həyatlarının necə dəyişərək indiki şəkllə düşdüyünü öyrənir.

Sizcə, A.Bakıxanov niyə tarixi insanı əxlaqlı və bilikli edən elm hesab edirdi?

Tarix elminin əsası qədim Yunanıstanda qoyulub. **Historia** adlandırılan bu elm sorğu və araşdırma nəticəsində əldə edilən biliklərdir. İlk dəfə bu ifadəni e.ə. **V yüzillikdə** yaşamış yunan alimi **Herodot** işlətmişdir. Buna görə də onu “tarixin atası” adlandırırlar.

İnsanlar həmişə keçmişdə baş verən hadisələrə maraq göstərmişlər. Keçmişin dərinədən öyrənilməsi buraxılan səhvlərin gələcəkdə təkrarlanmaması baxımından əhəmiyyətlidir.

Sizcə, insanlar keçmiş tarixə niyə həmişə maraq göstərmişlər?

“Tarixin atası” mövzusunda təqdimat hazırlayın.

Azərbaycanda tarix elminin inkişafı **XIX yüzilliyə** təsadüf edir. Vətənimizin tarixinə dair ümumi əsər ilk dəfə bu dövrdə **Abbasqulu ağa Bakıxanov** tərəfindən yazılmışdır. **“Gülüstanı-İrəm”** adlanan bu əsər mənbələr əsasında yazılmış və hadisələr xronoloji ardıcılıqla təsvir olunmuşdur.

Əsərdə müəllif tarix elminin tərbiyəvi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: **“Bu elm insanı gözəl əxlaqlı və bilikli edir, ona dolanacaq və yaşayış işlərini öyrədir. Buna görə onu mənavi elmlərin qiymətlilərindən hesab edib demək olar: tarix hökmsüz və zülməz elə bir hökmrandır ki, bütün Adəm övladı onun əmrlərinə boyun əyməkdədir”**.

Tarixin öyrənilməsinin vacibliyindən bəhs edən yüzlərlə mənbələr göstərmək olar. Bu da, öz növbəsində, tarix fənninin məktəblərdə tədrisinin əhəmiyyətini artırır.

Tarixi mənbələr

Tarix müxtəlif hadisələri öyrənməklə yanaşı, bu hadisələr haqqında məlumatların tapılması, toplanması və şərh edilməsini də nəzərdə tutur. Bəşəriyyətin keçmişini, tarixi hadisə və faktların səbəb-nəticə əlaqələrini öyrənmək üçün tarixi mənbələrdən istifadə olunur. Tarixi prosesləri, cəmiyyətin keçmişini öyrənməyə imkan verən nə varsa, **tarixi mənbə** adlanır.

Maddi mənbələr, əsasən, insanların yaşayış məskənlərindən, qəbir abidələrindən, ibadət yerlərindən və s. əldə edilir. Qədim tikililər, buradan tapılan əmək alətləri, silahlar, bəzək və məişət əşyaları maddi mənbələrdir. Yazıyaqədərki tarixin öyrənilməsində maddi mənbələrin əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Bəzək əşyaları

Əmək alətləri

Tikililər

Yazılı mənbələr

“Mənbəsiz tarix yoxdur” fikri ilə razısınız mı? Niyə?

Yazılı mənbələrə daş kitabələr, pullar, kitablar, jurnallar, qəzetlər, məktublar, rəsmi dövlət sənədləri və s. aiddir.

Şifahi mənbələrə xalq arasında dildən-dilə dolaşan mahnılar, əfsanələr, nağıllar, dastanlar, bayatılar, məsəllər və s. aid edilir. Bu nümunələr sonradan yazıya alınmışdır.

Rəsmlər, fotolar, televiziya-radio verilişləri, səs yazıları, filmlər, **səsli və görüntülü mənbələrdir**.

Görüntülü mənbələr

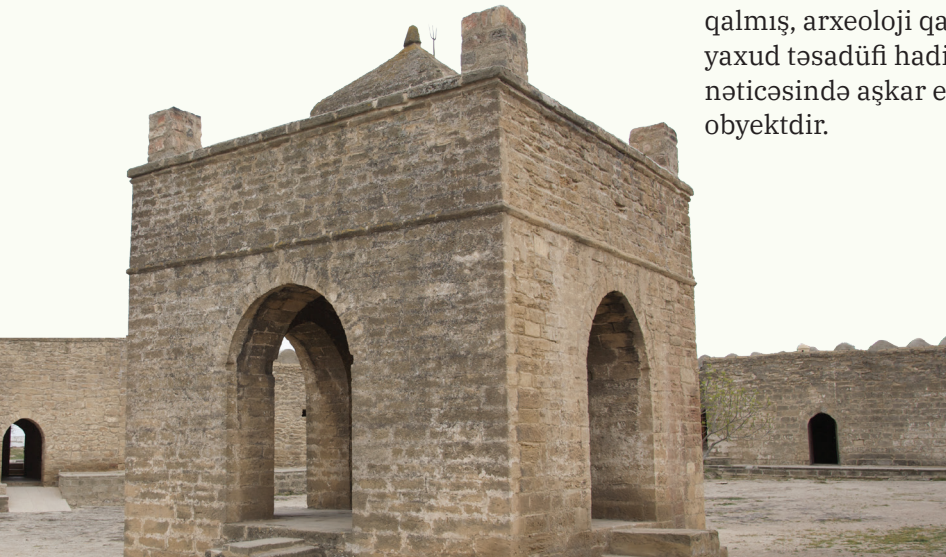

Səttar Bəhlulzadə. "Kəpəzin göz yaşları"

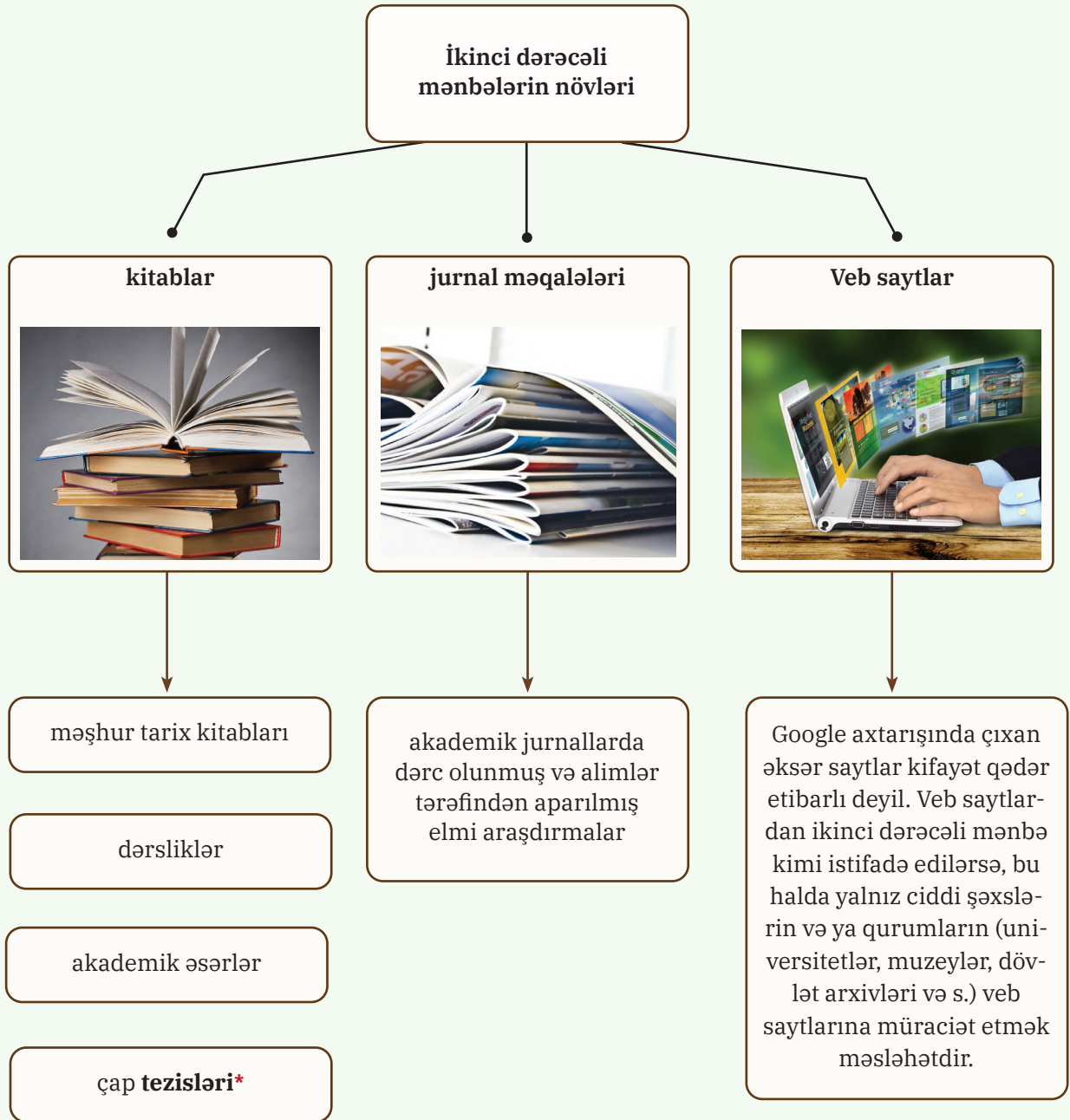
İlkin mənbələrin növləri

Yayımlanmış sənədlər	Dərc olunmamış sənədlər	Səsli və vizual sənədlər	Qalıqlar və ya artefaktlar*
kitablar	şəxsi məktublar	fotoşəkillər	dulusçuluq
jurnallar	gündəliklər	filmlər	geyimlər
qəzetlər	vəsiyyətnamələr	rəsmlər	tikililər
xəritələr		səs yazıları	silahlar

* **Artefakt** keçmişdə mexaniki təsirə məruz qalmış, arxeoloji qazıntılar, yaxud təsadüfi hadisə nəticəsində aşkar edilmiş obyektdir.

İkinci dərəcəli mənbələr araşdırılan dövrdən sonra yaradılmışdır. Bəzən ikinci dərəcəli mənbələr birincidən daha etibarlı olur.

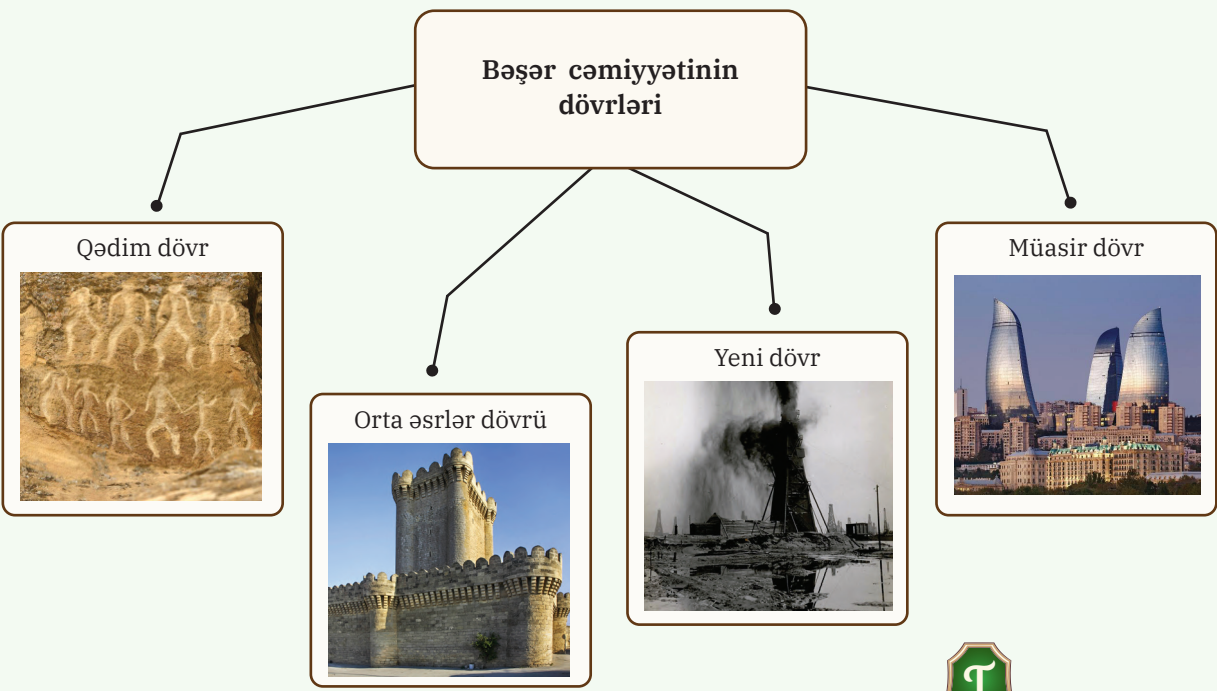
* **Tezis** elmi əsərlərin, məqalələrin və s. məzmununun qısa ifadə edilməsidir.

Sizcə, hansı mənbələri daha etibarlı saymaq olar? Nə üçün belə hesab edirsiniz?

Tarixi dövrlər

Bəşər cəmiyyətinin tarixi, əsasən, dörd dövrə bölünür.

Bu tarixi dövrlərdə bəşər cəmiyyəti aşağıdakı inkişaf mərhələlərində yaşamışdır: **ibtidai cəmiyyət**, **quldarlıq**, **feodalizm** və **kapitalizm**. Bu inkişaf dünya ölkələrinin hamısında eyni vaxtda baş verməmişdir. Çünki bütün ölkələr eyni inkişaf səviyyəsinə malik olmamışdır.

Tarixin dövrlərə görə öyrənilməsinin əhəmiyyətini izah edin.

Köməkçi elmlər

Tarixin öyrənilməsində köməkçi elmlərdən də istifadə olunur. Qədim dövrü, xüsusilə tarixəqədərki dövrü arxeologiya elmi araşdırır.

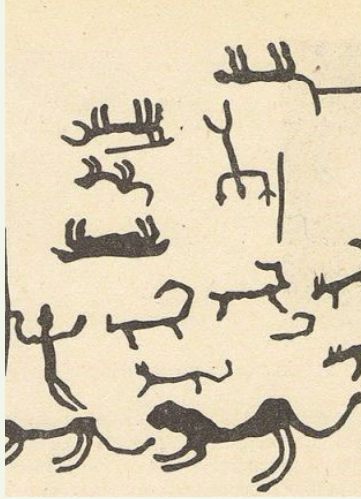
Etnoqrafik araşdırmalarda arxeoloji materiallar və tədqiqatlar böyük əhəmiyyətə malikdir.

Arxeoloji qazıntı aparılan ərazi

KÖMƏKÇİ ELMLƏR				
	Arxeologiya	Epiqrafika	Etnoqrafiya	Xronologiya
Mənşəyi	yunan sözü olub, arxayos (qədim) və loqos (elm) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.	yunan sözü olub, epiqraf (yazı) sözündən götürülmüşdür.	yunan sözü olub, etnos (xalq) və qrafis (öyrənmək, təsvir etmək) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.	yunan sözü olub, xronos (zaman), loqos (elm) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.
İzahı	qədim maddi mədəniyyət nümunələrini öyrənən elmdir.	yazılı mənbələr haqqında elmdir.	xalq haqqında elmdir.	tarixi zaman ardıcılığı ilə öyrənir.
	ilk ibtidai insanların formalaşma prosesini və uzaq keçmişi öyrənir.	keçmişə dair yazıların toplanması, nəşri və şərhilə məşğul olur.		tarixi və tarixi hadisələrin baş verdiyi zamanı müəyyən edir.
	qədim, xüsusilə tarixəqədərki dövr; ilk ibtidai insanların meydana gəlməsi, inkişaf etməsi və formalaşması tarixini öyrənir.	daş, metal, saxsı və s. üzərində, əsasən, qədim və orta əsrlərə aid yazıların toplanması, nəşri və şərhilə məşğul olur.	müxtəlif xalqlar; xalqların məişət və mədəniyyətdəki xüsusiyyətləri; xalqların qarşılıqlı mədəni-tarixi əlaqələrini öyrənir.	müxtəlif xalqlar tərəfindən vaxtın ölçülməsi üsulları; təqvimlərin tarixi; müxtəlif hadisələrin tarixinin müasir vaxt hesablama sistemi ilə müqayisəli şəkildə müəyyənləşdirir.
	Arxeoloji abidələr və mənbələr tarixi proseslərin araşdırılmasında mühüm rol oynayır.	Ədəbiyyatda ən qədim kitabələr epiqrafik abidələr adlandırılır.	Xalqın tarixini, təşəkkülünü öyrənilməsi baxımından etnoqrafik araşdırmaların rolu böyükdür.	İllərin ardıcıl hesablanmasına ehtiyac yazılı mədəniyyətin meydana çıxması ilə yaranmışdır.

MÜXTƏLİF YAZI NÖVLƏRİ

■ Piktografik yazı

■ İdeografik yazı

Çap şəkli	Əl yazısı şəkli	Adı	Çap şəkli	Əl yazısı şəkli	Adı
A a	А а	a	Q q	Q q	qe
B b	Б б	be	L l	Л л	el
C c	С с	ce	M m	М м	em
Ç ç	Ч ч	çe	N n	Н н	en
D d	Д д	de	O o	О о	o
E e	Е е	e	Ö ö	О о	ö
Ə ə	Ә ә	ə	P p	Р р	pe
F f	Ф ф	fe	R r	Р р	er
G g	Г г	ge	S s	С с	se
Ğ ğ	Г г	ğe	Ş ş	Ш ш	şe
H h	Н н	he	T t	Т т	te
X x	Х х	xe	U u	У у	u
I ı	І і	ı	Ü ü	У у	ü
J j	Ј ј	j	V v	В в	ve
J j	Ј ј	je	Y y	У у	ye
K k	К к	ke	Z z	З з	ze

■ Hərfi yazı

Nə üçün arxeologiya elmi tarixin öyrənilməsində mühüm yer tutur?

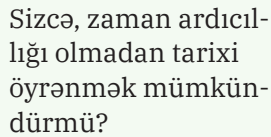
Xronologiyanın tarixin öyrənilməsində rolu nədir?

Yazının meydana gəlməsinin əhəmiyyətini izah edin.

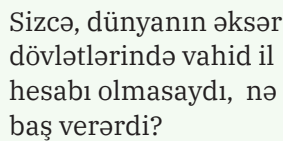

■ Etnoqrafiyaya aid materiallar

İlin hesablanması dünyanın müxtəlif ölkələrində hər hansı mühüm bir hadisənin baş verməsindən başlanmışdır. Qədim misirtilər ili Nil çayının daşqınlarına əsasən hesablayırdılar. Roma şəhərinin əsasının qoyulması burada ilin başlanğıcı kimi qəbul edilirdi. Qədim yunanlar ili olimpiya oyunlarının keçirildiyi tarixdən hesablayırdılar.

Dünyada başqa tarixlərdən də istifadə olunur. Müsəlman ölkələrinin bəzilərində hicri tarixi tətbiq edilir. **Hicrət** “köç” deməkdir, Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə köçü ilə əlaqədar yaranmışdır. Bu hadisə miladın 622-ci ilinə təsadüf edir.

33

$$\text{Miladi} = \text{Hicri} - \text{Hicri} : 33 + 622$$

Misir təqvimi 365 gündən ibarət idi. Bu təqvim hər biri 30 gündən ibarət 12 aya bölünürdü. İlin sonuna 5 gün əlavə olunurdu. Bu təqvim sonralar təkmilləşdirilmiş, hazırda da istifadə olunur. Hicri tarixində tətbiq olunan Ay təqvimi Günəş ilindən 11 gün qısadır.

E.Ə. BİRİNCİ MİNİLLİK										ERAMIZIN BİRİ				
10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5

2

İbtidai cəmiyyət

ibtidai cəmiyyət, Daş dövrü, Azıx adamı, Mustye mədəniyyəti, Ağıllı insan, ox və kaman, dulusçuluq, Tunc dövrü, ictimai əmək bölgüləri, bərabərsizlik, dövlət qurumları

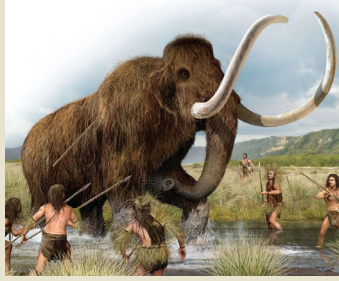
Sxem əsasında
danışın.

Azərbaycan qədim insanın yaşayış məskənidir.

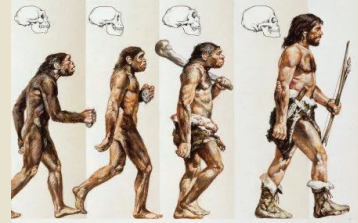
Alimlər müəyyən etmişlər ki, ibtidai insanlar əlverişli təbii-coğrafi şərait olan ərazilərdə məskunlaşmışlar. İbtidai insanların həyatında təbii-coğrafi şəraitin mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

ilk insanların məskunlaşmasında mühüm amil olmuşdur.

qədim insanların qida mənbəyi olmuşdur.

insanın yaranmasına və inkişafına təsir göstərmişdir.

TƏBİƏT

insanların geyiminə təsir göstərmişdir.

qədim insanların əmək alətləri hazırlamasına şərait yaratmışdır.

insanların yayılmasına təkan vermişdir.

İlk vaxtlar təbiətin insanlara təsiri daha güclü olmuşdur. Lakin insanlar inkişaf etdikcə təbiətin onlara təsiri tədricən zəifləmişdir.

Nə üçün ilk əmək alətləri çay daşlarından hazırlanırdı?

İbtidai sakinlər təbii mağaralarda yaşamış, qidaları da mağara ayları, nəhəng marallar və təbiətin hazır nemətləri olmuşdur. İbtidai insanlar əmək alətlərini çay daşından hazırlamışlar. Qayalar üzərində çəkilən müxtəlif rəsmlər qədim insanların həyat tərzini, məşğuliyyətləri, adət-ənənələri haqqında bizə məlumat verir.

Azərbaycanın ən qədim insan məskənlərindən biri olmasının şərtləndirən amillər hansılardır?

Hazırda planetimizin müxtəlif ərazilərində ayrı-ayrı xalqlar yaşayır. Onların dilləri, məşğuliyyətləri, ictimai-iqtisadi quruluşları və dinləri müxtəlifdir. Lakin ən ibtidai sakinlərin formalaşması, əmək fəaliyyəti, hazırladıqları əmək alətləri, ovladıqları heyvanlar tamamilə bir-birinə yaxın və oxşar olmuşdur.

Dünyada ən qədim insan qalıqlarına Şərqi Afrikada rast gəlinmişdir. Alimlər bu insanların 2-3 milyon il bundan əvvəl yaşadıklarını müəyyən etmişdir.

Azərbaycan ərazisində hansı qədim yaşayış düşərgələri aşkar olunmuşdur?

Əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olan Azərbaycanın bir çox bölgələrində də qədim insanların yaşayış düşərgələri vardır: Qarabağda **Azıx**, Naxçıvanda **Qazma** və Qazaxda **Daşsalahlı** mağaraları belə yaşayış məskənlərindəndir. Azərbaycan ərazisində ilk insan dəstələrinin meydana gəlməsi, təxminən, 2 milyon il bundan əvvələ təsadüf edir.

| Azıx mağarası

| Qazma mağarası

| Daşsalahlı mağarası

İbtidai cəmiyyət

İbtidai icma quruluşu bəşər cəmiyyətinin ilkin inkişaf mərhələsidir. Buna **tarixəqədərki** dövr də deyilir. İbtidai cəmiyyət ilk insanın yaranması ilə başlayır. İbtidai icma quruluşu hər bir ölkənin təbii-coğrafi şəraitindən asılı olaraq, inkişaf etmiş və dağılmışdır. Əmək alətlərinin hazırlandığı materiala görə ibtidai cəmiyyət 3 dövrə bölünür.

İ B T İ D A İ

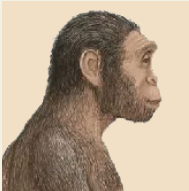
DAŞ DÖVRÜ

İbtidai insanların ilk əmək alətləri, ibtidai tikili yerləri daşdan olduğu üçün bəşəriyyətin keçdiyi uzun bir inkişaf mərhələsi Daş dövrü adlanır.

QƏDİM (PALEOLİT)

ORTA (MEZOLİT)

YENİ (NEOLİT)

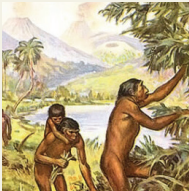
Bacarıqlı insan formalaşdı.

İnsan çay kənarındakı mağaralarda məskən saldı.

Sadə daş alətlərdən istifadə edildi.

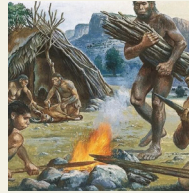
İnsanlar təbiətin nemətlərindən istifadə etdi. Mənim səmə təsərrüfatı yarandı.

Ovçılıq və yığıcılıq əsas məşğuliyyət idi.

Ulu icma yarandı və tədricən dağıldı.

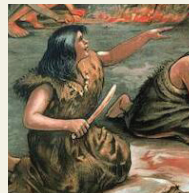
İnsan süni yolla od əldə etdi və əti bişirməyi öyrəndi.

Ağıllı insan yarandı.

Səsli nitq formalaşdı.

Anaxaqanlıq yarandı.

İbtidai cəmiyyətin belə dövrləşməsinin səbəbini izah edin.

C Ə M İ Y Y Ə T

TUNC DÖVRÜ

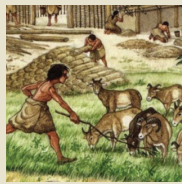
DƏMİR DÖVRÜ

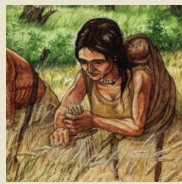
Ox və kaman ixtira edildi.

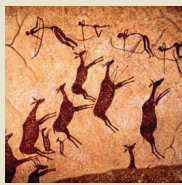
İnsanlar yığıcılıq, ovçuluq və balıqçılıqla məşğul oldular.

İbtidai maldarlığın və əkinçiliyin əsası qoyuldu.

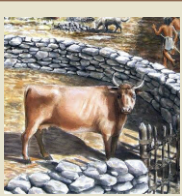
İstehsal təsərrüfatına keçid başlandı.

İnsanlar qayalar üzərində rəsmlər çəkdi.

Alətlər daşdan və sümükdən (*biz, ox ucu, iynə, harpun və s.*) hazırlandı.

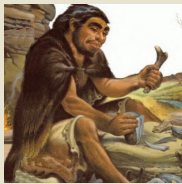
Əkinçilik və maldarlıq əsas sahə idi.

Oturaq həyata keçildi.

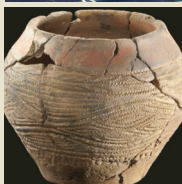
Əhali ovçuluq və balıqçılıqla məşğul oldu.

İnsan daş alətləri cilalamağı öyrəndi.

Toxa və oraq yarandı.

Dulusçuluq və toxuculuq yarandı.

İbtidai insanlar şüurlu surətdə adi daşdan əmək alətləri hazırlamışdır. Onlar özlərinin istək və arzularını da daşlar üzərinə həkk etmişlər. Bu “yazılar” isə insanın uzaq keçmişi haqqında məlumat verir. İnsanın özünü də məhz əmək yaratmışdır.

Əmək fəaliyyəti nəticəsində ibtidai insanlar heyvanlar aləmindən birləşməlik ayrıldı.

Qədim Daş dövrü

* **Paleolit** yunan sözü olub, “palayos” (qədim) və “litos” (daş) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mənası “qədim daş” deməkdir.

Daş dövrünün qədim mərhələsi **Paleolit*** adlanır. Paleolit ilk insan tipinin – **“bacarıqlı insan”**ın yaranmasından e.ə. XII minilliyədək olan dövrü əhatə edir. Xocavənd rayonundakı Quruçay vadisində yerləşən Azıx mağarasından tapılan materialların bu dövrün öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyəti vardır.

Paleolit dövrünün əvvəllərində təbii-coğrafi şərait olduqca əlverişli idi. Bu dövrdə ulu sakinlər, əsasən, çay kənarlarında olan mağaralarda məskən salmışdılar. Onlar qida tələbatlarını ödəmək, vəhşi heyvanlardan qorunmaq və özlərinin təhlükəsiz yaşamasını təmin etmək üçün birgə yaşamaq yolunu seçmişdilər.

İbtidai insanların hazırladıqları daş alətlər olduqca kobud və bəsit olmuşdur. İlk alətlər çay daşlarından hazırlanmışdır.

Çay daşından hazırlanan alətlər

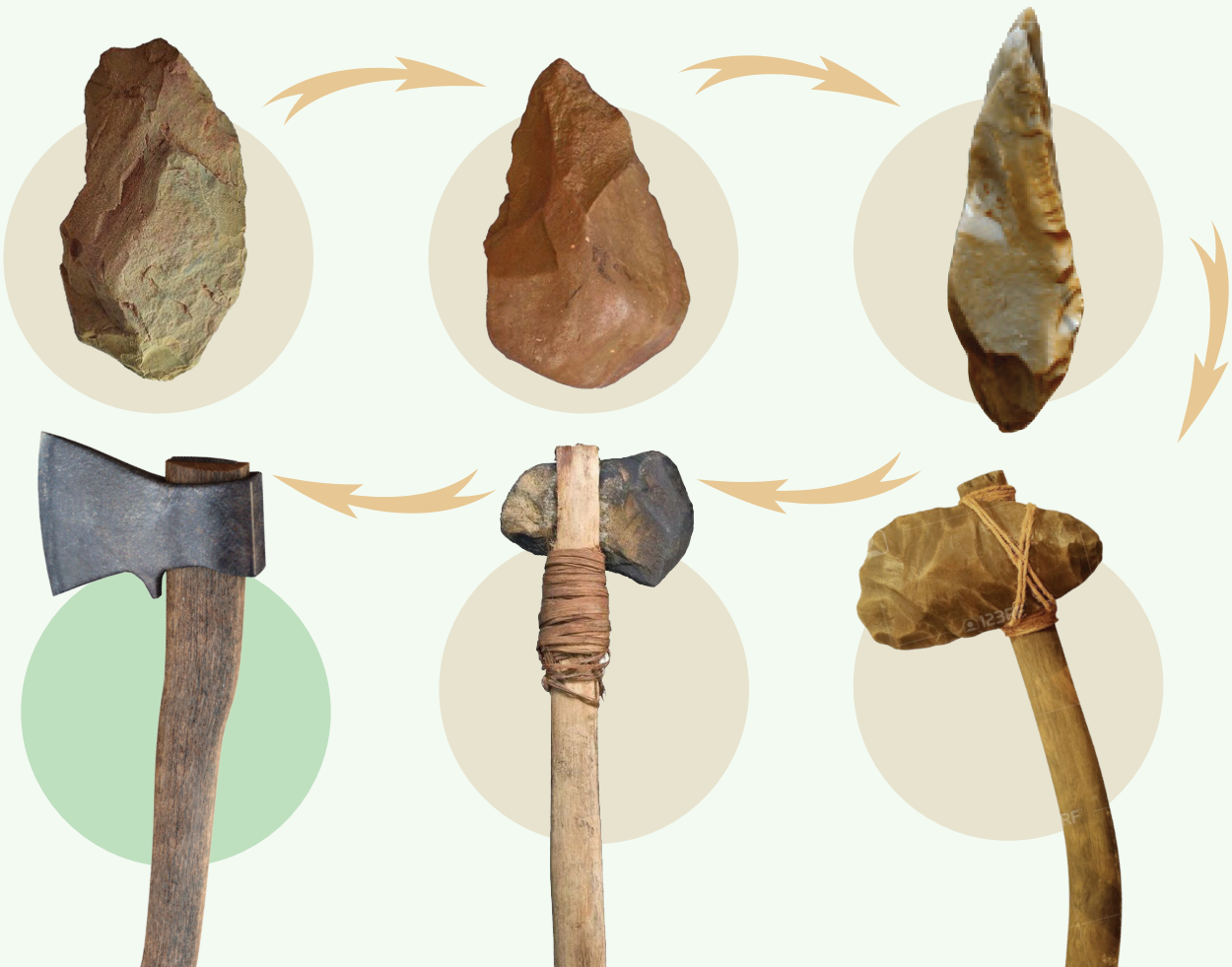
Qədim insanlar bu alətlərdən ovladıqları heyvanı kəsmək, doğramaq üçün istifadə etmişlər. Azıx mağarasının alt təbəqələrindən belə alətlər tapılmışdır.

Qədim insanın daşı cilalaması

Zaman keçdikcə əmək alətləri təkmilləşmiş, yeni alətlər meydana çıxmış və inkişaf etmişdir. Bu inkişaf isə insan beyninin və təfəkkürünün məhsuludur.

Əmək alətlərinin təkmilləşməsinə nümunə

Əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində yeniləri meydana gəldi. Bu alətlər, əsasən, çaxmaq daşı, bazalt və obsidiandan (vulkanik şüşə – dəvəgözü) hazırlanırdı. Daşların hissələrindən dişli, ucu oymalı, qaşov tipli alətlər, kəsicilər düzəldilmişdir.

Obsidiandan
hazırlanmış alətlər

Bazalt və obsidiandan
hazırlanmış alətlər

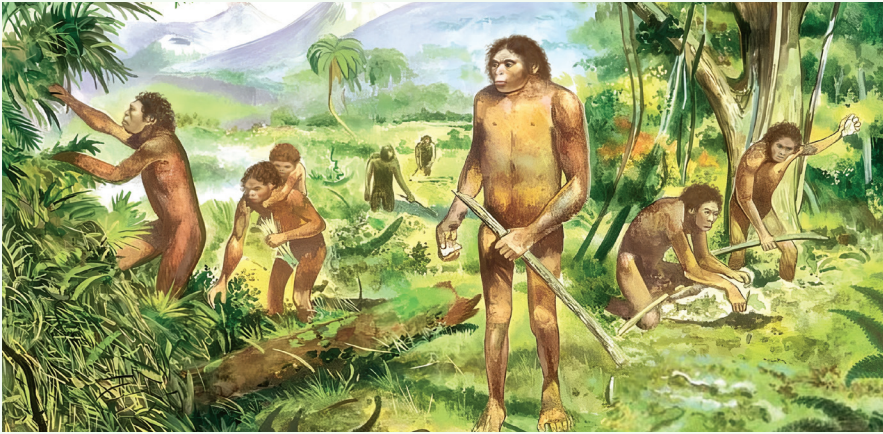
Turkana gölü ətrafında aparılan tədqiqatların əhəmiyyəti nədir?

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

İlk əmək alətlərinin hazırlanması, onların təkmilləşməsi və yeni alətlərin meydana gəlməsi üçün milyon illər lazım olmuşdur.

Qədim Paleolit dövrü insanların əmək alətləri hazırlaması onların dünyagörüşünə də mühüm təsir etmişdir. Məhz bu vaxtdan etibarən ibtidai insanlar təbiətdə baş verən hadisələrin sirlərini öyrənməyə başlamışlar.

1994–2006-cı illərdə Şərqi Afrikanın Keniya ərazisində olan Turkana gölü ətrafında arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Qazıntılar zamanı əldə edilən tapıntıların yaşının 6 milyon ilə bərabər olması müəyyən edilmişdir.

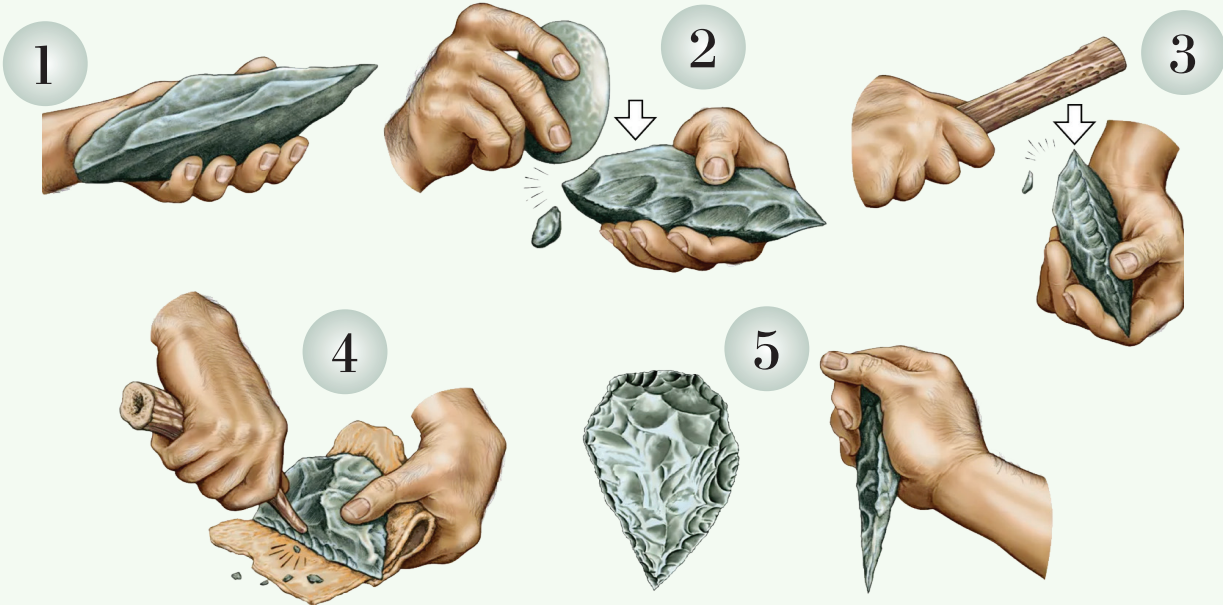
I Mənim səmə təsərrüfatı

Mənim səmə təsərrüfatı nədir?

Qədim Paleolit dövrünün ilkin inkişaf mərhələsində ibtidai insanlar yığıcılıq və ovçuluqla məşğul olmuşdur. Bu, **mənim səmə təsərrüfatı** adlanır. İnsanlar təbiətin hazır məhsullarından istifadə edirdi.

İbtidai insanların sayı artdıqca təbiətin məhsulları onların qida tələbatlarını ödəyə bilmirdi. Ona görə də ibtidai insanlar əmək alətlərini təkmilləşdirdilər və yeni alət – **çapacaq** hazırladılar.

I Çapacağın hazırlanması

Çapacaq nə üçün hazırlandı?

Ulu icma necə yarandı?

Həyatlarını yaxşılaşdırmağa çalışan insanlar ovçuluğa başladılar. Ovçuluğun meydana çıxması, təbiətdə baş verən hadisələrin sirlərini öyrənmək məcburiyyəti ibtidai insanları ayrı-ayrı qruplarda topladı. Sonradan bu qruplar da bir-biri ilə birləşdi. Kortəbii şəkildə yaranan belə insan kollektivi **ulu icma** adlanır. Ulu icmanın tərkibi daimi olmurdu. Onlar tez-tez dağılır və yeniləri yaranırdı.

Ətin odda bişirilməsi yeməyin bədəndə yaxşı həzm olunmasına və çənənin çeynəmə yükünün azalmasına səbəb olmuşdur.

BİLİRSİNİZMİ?

1968-ci ildə Azıx mağarasından çənə sümüyünün qalığı tapılmışdır. Tədqiqatçılar qalığı tapılmış ibtidai insanı “Azıxantrop”, yəni “Azıx adamı” adlandırdılar. Bu tapıntı sübut etdi ki, Azərbaycan ən qədim insan yaşayış məskənlərindən biridir.

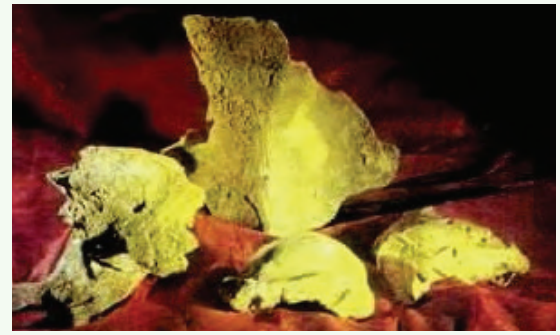
Azıxantropun çənə sümüyünün hissəsi

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Azıx mağarasındakı ocaqlardan biri daşla hörülmüş dairəvi yaşayış tikintisinin içərisində idi. Ocağın böyüklərinin daşla hörülməsi ocaq qurmağın ilk təcrübəsi sayıla bilər.

Azıx mağarasında tikinti qalıqları da aşkar edilmişdir. Bu, qədim insanların tikinti vərdislərinin olduğunu göstərir.

Azıx adamları ətraf mühiti dərk etdikcə ibtidai dini təsəvvürlər yaranmış və onlar sadə incəsənətlə məşğul olmuşlar. Mağaradan tapılan ayı kəllələrindən bəzilərinin üzərində müəyyən işarələr cızılmışdır. Bu, sadə dini ayinlərin yaranması ilə bağlıdır.

Azıx mağarasından tapılan ayı kəlləsinin qalıqları

Öyrəndiklərinizə əsasən cümlələri tamamlayın.

- ◆ 1968-ci ildə ibtidai insanın tapılmışdır.
- ◆ Çənə sümüyü aiddir. Bu, dünyada ən qədim tapıntıların
- ◆ Tədqiqatçılar bu ibtidai insanı adlandırmışlar.
- ◆ Bu tapıntı Azərbaycanın sübut edir.

Azıx mağarasında əldə edilən tapıntılar nəyi sübut edir?

Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki Paleolit düşərgələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı daşdan olan məmulatlar, birlikdə ovlanmış heyvan və quş sümükləri tapılmışdır. Bu tapıntılar əsasında aşağıdakı məlumatlar əldə edilmişdir:

- həmin dövrdə mövcud olmuş heyvanlar aləmi;
- ibtidai insanların ovçuluqla məşğul olması.

Qədim insanların
ov mərasimi

Ovçuluğun qədim insanların həyatında oynadığı rolunu izah edin.

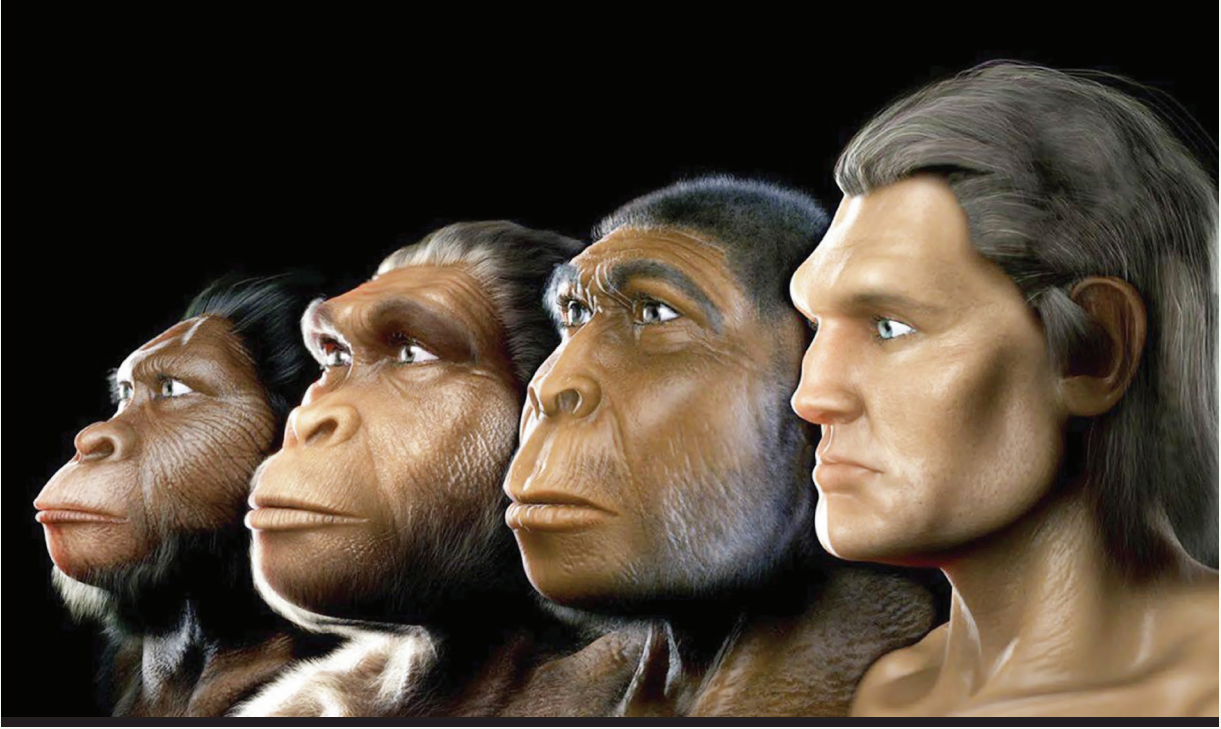
Mustye mədəniyyəti

Qədim Daş dövrünün növbəti mərhələsində əhalinin sayı artmış və onlar daha geniş əraziyə yayılmışdır. İnsanlar indiki Naxçıvan, Qarabağ və Qazax bölgələrində məskunlaşmışlar. Bu dövr **Mustye mədəniyyəti** dövrü adlanır. Bu dövrə aid əmək alətləri ilk dəfə buradan tapılmışdır.

Mustye mədəniyyəti dövründə qədim insanların bədən quruluşunda, alətlərin hazırlanmasında, təsərrüfatında və həyat tərzində böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Məhz bu dövrdən başlayaraq qədim insanlar yeni tipli əmək alətləri hazırlamışlar. Bu onların inkişafı ilə əlaqədar olaraq meydana çıxmışdır. İlk dəfə olaraq itiüclü alətlər hazırlanmışdır. Bu, qədim insanların həyatında mühüm rol oynamışdır.

Mustye dövrünə aid mağara

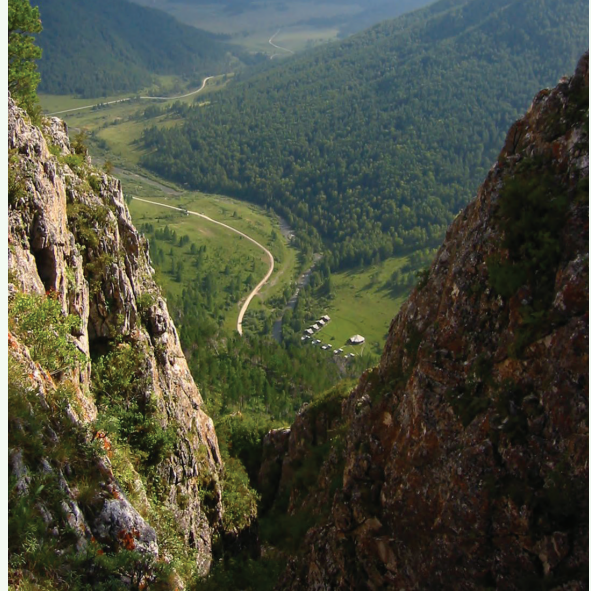

İbtidai insan, neandertal, ağıllı insan və müasir insanın şəkli

Mustye dövrünün sakinləri **neandertallar** idi. Onlar yaşamaq üçün özlərinə açıq yaşayış yerlərində, mağaralarda və komalarda yer hazırlayırdılar. Neandertalda Mustye dövründə yaşamış insanın kəllə sümüyü tapılmışdır.

Neandertallar yaşayış tikililərini, əsasən, nəhəng heyvanların sümüklərindən və iri qaya daşlarından düzəldirdilər. Mustye dövründə də insanların əsas məşğuliyyəti ovçuluq olmuşdur. Lakin onlar təbiətin hazır nemətlərindən də istifadə etmişlər.

Arxeoloji qazıntılar zamanı neandertalların qəbirləri aşkar olunmuşdur. Deməli, Mustye dövründə dəfn mərasimi olmuş və artıq onlarda bəzi dini görüşlər formalaşmağa başlamışdır.

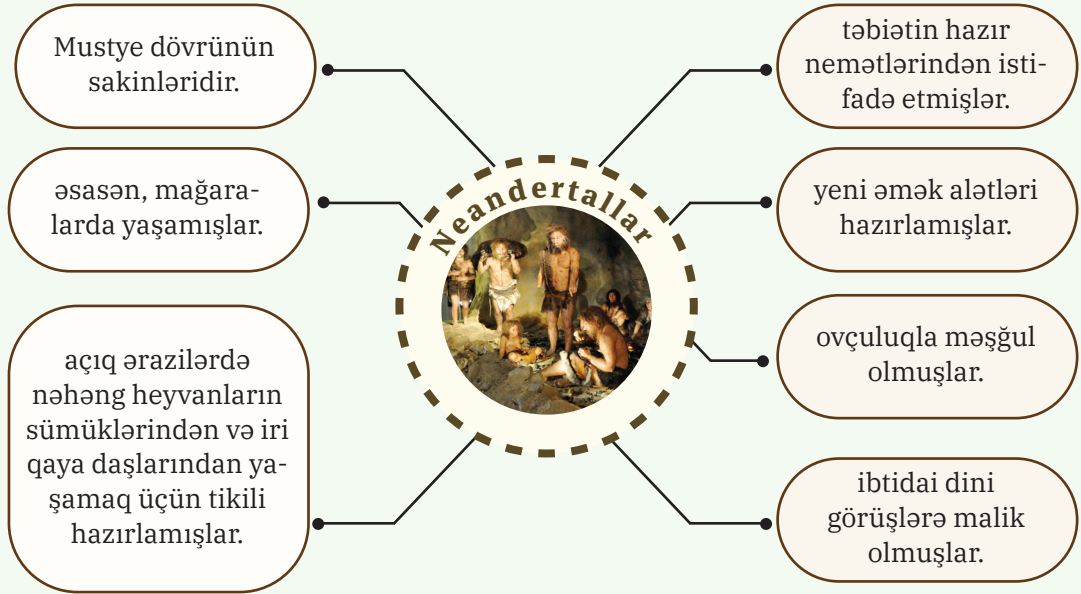
Neandertal vadisi

Dövrün Mustye mədəniyyəti adlandırılmasının səbəbini izah edin.

BİLİRSİNİZMİ?

Mustye Fransada, Neandertal Almaniyada yer adıdır.

Qədim insanlar müəyyən etmişlər ki, çaxmaq daşından istənilən formada əmək alətləri hazırlamaq olur. Azıx düşərgəsində Mustye dövrü adamları əmək alətlərini çaxmaq daşından hazırlamışlar.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Azərbaycanda Neandertal adamın qalığı – bud sümüyü Urmiya gölü yaxınlığında Tamtama mağarasından aşkar edilmişdir.

Bu tapıntı 40–50 min il əvvələ aiddir və ibtidai insanların Azərbaycan ərazisində ən qədim çağlardan davamlı yaşadığını sübut edir.

Tamtama mağarasından çoxlu maral, öküz, at sümükləri də tapılmışdır.

Mənbəyə əsasən neandertalların məşguliyyətini müəyyən edin.

Ağıllı insan

Təxminən, 35 min il bundan əvvəl Azərbaycan ərazisində *ağıllı insanın (Homo Sapiens)* formalaşma prosesi başa çatdı.

I Ağıllı insanlar (Homo Sapiens)

İnsan fiziki və əqli cəhətdən daha da inkişaf etdi. Əmək fəaliyyətinin artması, şüur və düşüncənin inkişafı tədricən səsli nitqin yaranmasına səbəb olmuşdu.

Səsli nitq ilk vaxtlar tək-tək sadə səslərdən ibarət idi. Tədricən belə səslərin birləşməsindən sözlər yaranmışdır.

Sizcə, qədim insanlar nədən danışa bilərdilər?

Azıx adamı ilə Ağıllı insanı həyat tərzı baxımından müqayisə edin.

	AZIX ADAMI	AĞILLI İNSAN
Fərqli cəhətlər		
Oxşar cəhətlər		

I Qəbilə

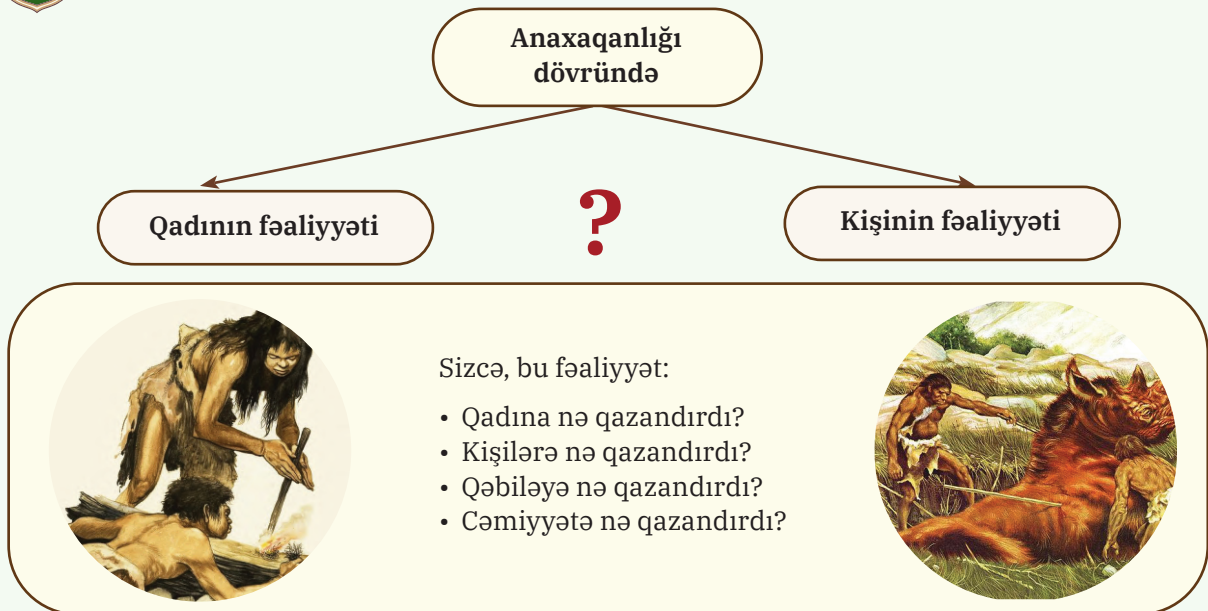

Sizcə, insanların qəbilədə birləşməsinin hansı üstünlükləri oldu?

Bu dövrdə ulu icmanı **qəbilə (nəsil) icması** əvəz etdi. Onun əsasını qan qohumu olan insanların birliyi təşkil edirdi. Qadın qəbilənin həyatında mühüm rol oynayır. Onlar uşaqların qayğısına qalır, yığıcılıqla məşğul olur, odu qoruyub saxlayır və yemək hazırlayırdılar. Buna görə qəbilədə ana üstün yer tutur, nəsil ana xətti ilə seçilirdi. Bu, tarixdə **anaxaqanlıq – matriarxat** çağıdır.

Sxem əsasında danışın.

Orta Daş dövrü

E.ə. XII minillikdən Azərbaycan ərazisində **Orta Daş dövrü** və ya **Mezolit** adlanan dövr başlanır.

Mezolit dövründə yaşayış üçün daha əlverişli iqlim şəraiti var idi. Qəbilə icmasında yaşayan insanlar, əsasən, ovçuluq, yığıcılıq və baliqçılıqla məşğul olurdular. Bu dövrdə insanlar **ox** və **kamanı** ixtira etdilər.

Ox və kamanın ixtira edilməsinin əhəmiyyəti nə idi?

İnsanlar heyvanları əhliləşdirdilər. Onlar ovladıqları heyvanların balaclarını saxlayır, qida ehtiyatını artırmağa nail olurdular. Bu, ibtidai **maldarlığın** əsasını qoydu.

Ət ehtiyatının artması insanların ərzağa olan tələbatlarını qismən ödəyirdi. Toplanan yabanı bitki toxumlarının bir hissəsi ehtiyat üçün saxlanırdı. Yığıcılıqla məşğul olan qadınlar toxumların torpağa düşdükdən sonra yenidən cücərdiyini görmüşlər. Onlar torpağı sümüklə, sivri daşla və ağacla yumşaldıb toxumları yerə basdırmışlar. Bu işə ibtidai **əkinçiliyin** meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır.

Beləliklə, **Mezolit dövründə mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyuldu**. Əvvəllər təbiətin hazır nemətlərindən istifadə edən insanlar indi onları özləri istehsal etməyə başladılar. Lakin istehsal təsərrüfatının formalaşması bir qədər sonra – Yeni Daş dövründə başa çatdı.

* **Mezolit** yunan sözü olub, “mezos” (orta) və “litos” (daş) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mənası “orta daş” deməkdir.

Mezolit dövrü ovçusu

Mezolit dövründə həyat

Azərbaycanda Mezolit dövrü əhalisinin yaşayışı, məşğuliyyəti Qobustan abidələri əsasında öyrənilmişdir. Buradan çıxmaq daşı və sümükdən hazırlanmış əmək alətləri tapılmışdır. Həmin dövrdə insanlar çox kiçik ölçülü, müxtəlif həndəsi formalı alətlərdən istifadə etmişlər. Onlar sümükdən biz, ox ucu, balıqçılıqda istifadə olunan alətlər düzəltmişlər.

I Daş alətlər

I Sümük iynələr

I Sümükdən bizlər

I Sümük harpun

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Azərbaycanda qədim qayaüstü təsvirlər ilk dəfə Qobustanda 1939-cu ildə arxeoloq İ.M.Cəfərzadə tərəfindən qeydə alınmışdır. Buradakı qayaüstü təsvirlərin sayı 6 mindən çoxdur.

Bu təsvirlər ən çox qədim düşərgələrin divarlarında, düşərgənin ətrafındakı daş və qayalarda çəkilmişdir. Onlar döymə, qazma, sürtmə, cizma üsulu və təbii boyalarla çəkilmişdir.

Mezolit dövründə ibtidai incəsənət xeyli inkişaf etmişdi. Qobustan qayalarına bu dövr insanların inanclarını, dini ayinlərini, ov səhnələrini əks etdirən rəsmlər həkk olunmuşdur. Buradakı insan və heyvan rəsmləri böyük məharətlə təsvir edilmişdir.

Qobustan qayaüstü təsvirlər

Qobustanda Mezolit dövrünə aid qəbirlərdə dəfn edilənlərdən birinin yanına müxtəlif əşyalar qoyulmuşdur.

BİLİRSİNİZMİ?

Qobustan açıq səma altında muzeydir. Qobustan abidəsi 1966-cı ildə Mədəniyyət Nazirliyi nəzdində Qobustan Dövlət Tarixi-Bədii Qoruğu elan edilmişdir. 2007-ci ildə Qobustan abidəsi UNESCO-nun abidələri siyahısına salınmışdır.

Qobustanı nə üçün “Açıq səma altında muzey” adlandırırlar?

Qobustan

Yeni Daş dövrü

* **Neolit** yunan sözü olub, “neos” (yeni) və “litos” (daş) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mənası “yeni daş” deməkdir.

* **Toxa** ucuna daş,
sümük bərkidilmiş
əyri ağacdır.

Azərbaycanda Yeni Daş dövrü e.ə. VIII minillikdən başlamış və e.ə. VI minilliyədək davam etmişdir. Daş dövrünün bu mərhələsi **Neolit*** adlanır.

Neolit dövründə istehsal təsərrüfatı formalaşdı. İnsanlar artıq təbiətdən asılı deyildilər. Onlar lazım olan məhsulları özləri istehsal edirdilər. Məşğuliyyət sahələri içərisində əkinçilik və maldarlıq əsas yer tuturdu. Oturaq həyata keçən əhali əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, ovçuluq və balıqçılıqla da məşğul olurdu. Azərbaycanda bu sahələrin inkişafı üçün əlverişli şərait var idi.

Əmək alətləri, əsasən, çaxmaq daşı və dəvəgözündən hazırlanırdı. Torpağı **toxa*** ilə yumşaldırdılar.

■ Neolit dövrü düşərgəsi

Neolit dövründə
insanların həyatında
hansı inqilabi
yeniliklər baş
vermişdir?

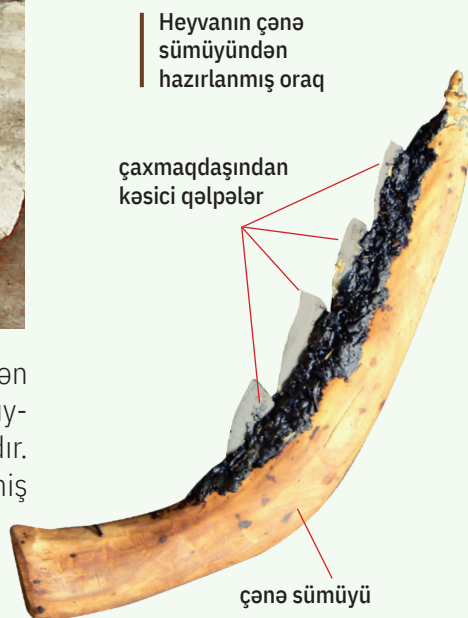
Neolit dövründə sənət sahələri inkişaf etdi. Dulusçuluqla məşğul olanlar saxsı qablar istehsal edirdilər. İnsanlar daş alətləri dəşməyi və cilalamağı öyrəndilər. Toxuculuq yarandı. Toxucular yundan və bitki lifindən məmulatlar hazırlayırdılar.

Bəşər tarixindəki bu yeniliklər “**Neolit inqilabı**” adlandırılmışdır.

Neolit dövrü yaşayış məskəninin qalıqları

Neolit dövrü abidələrindən daş toxalar, çəkic, balta və lövhələrdən ibarət əmək alətləri tapılmışdır. Yaşayış yerlərindən birində iribuy-nuzlu heyvanın çənə sümüyündən düzəldilmiş oraq tapılmışdır. Sümüyün içərisinə çaxmaq daşından kəsici qəlpələr yerləşdirmiş və yeni alət əldə etmişlər.

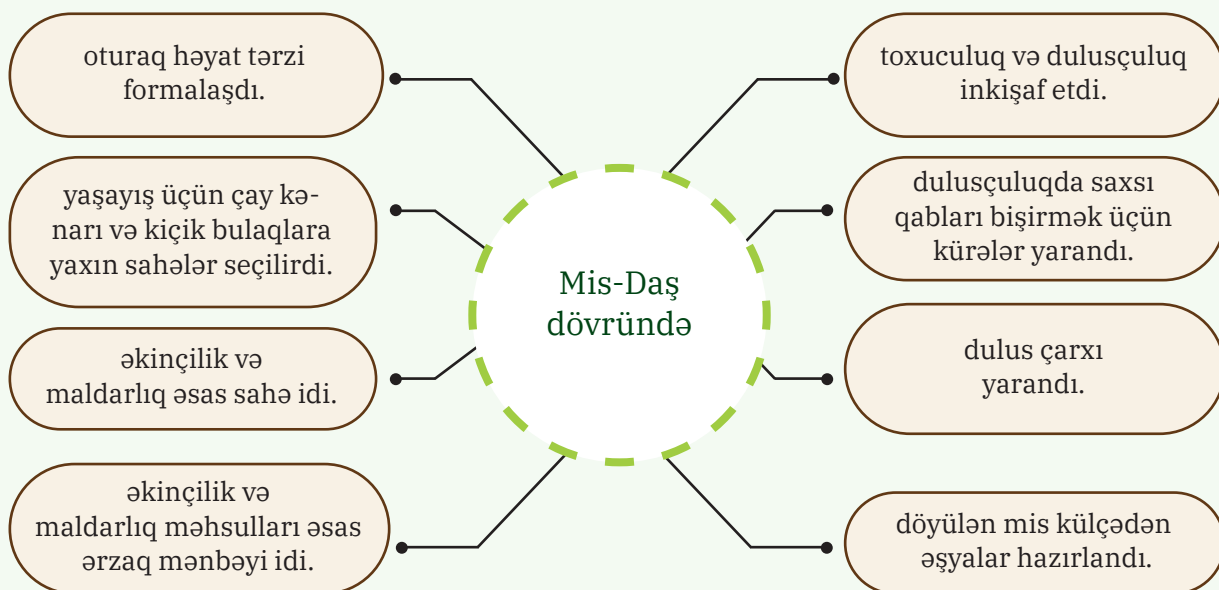
Heyvanın çənə sümüyündən hazırlanmış oraq

çaxmaqdaşından kəsici qəlpələr

çənə sümüyü

Mis-Daş dövrü

Mis-Daş dövrü cəmiyyətin tarixi inkişafının ən mühüm mərhələlərindən biridir.

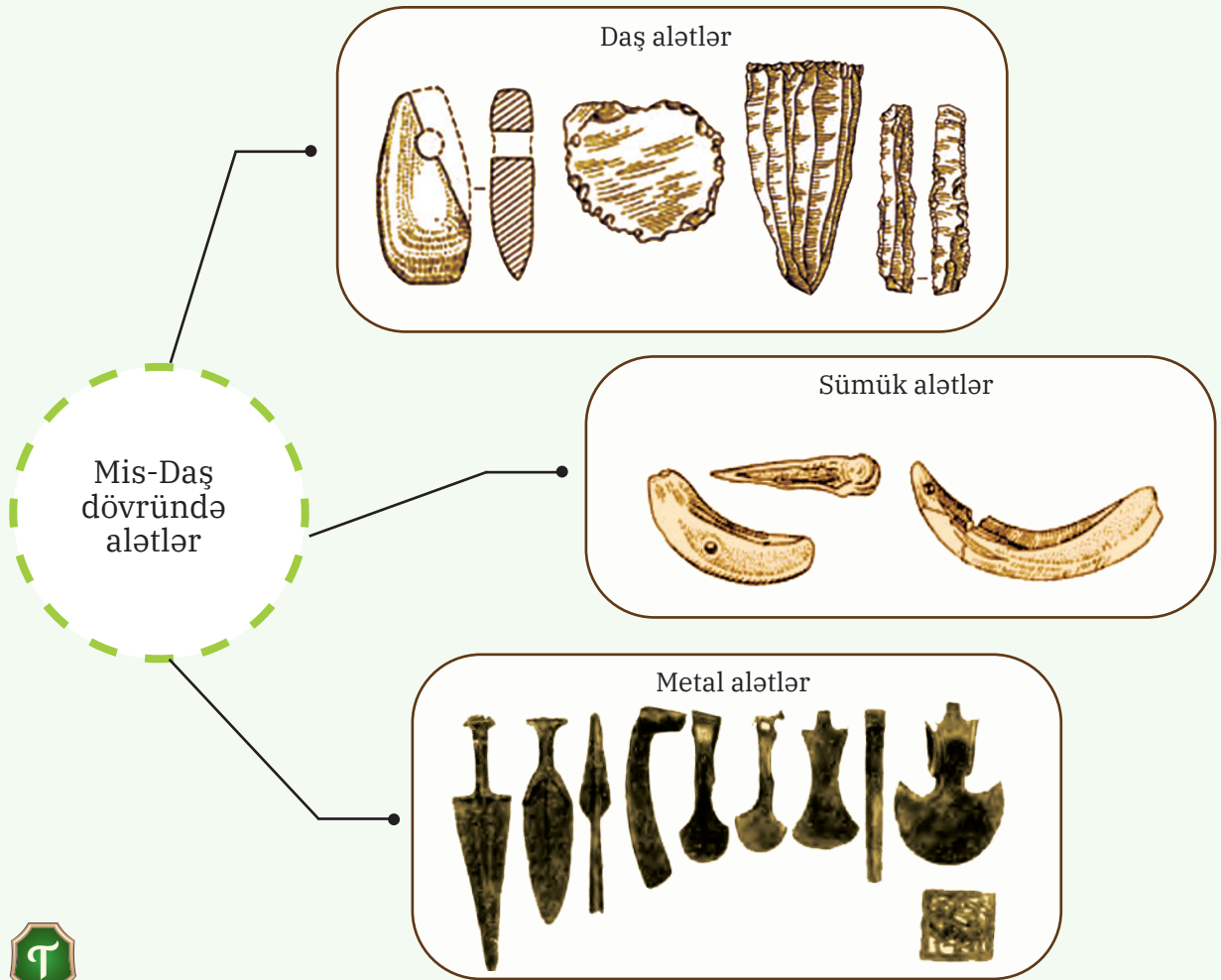

Mis-Daş dövründə daş alətlərin hazırlanma texnologiyası daha da təkmilləşdirilmiş, ənənəvi əmək alətləri sırasına yeniləri əlavə olunmuşdu.

Bu dövrdə sümükdən əmək alətləri hazırlandı. Ev sənətkarlığında yer şumlamaq üçün hazırlanmış toxalar; tikiş işində istifadə olunan biz və iynələr, qaşovvari bıçaqlar xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Sümükdən müxtəlif bəzək və məişət əşyaları da hazırlanmışdır.

Bu dövrdə daş məmulatlarla yanaşı, metaldan istifadə olunmağa başlandı. Qədim insanlar əmək alətləri hazırlamaq üçün daha davamlı və sərfəli xammal axtarırdılar. Bu xammal isə metal oldu.

Metal emalının əhəmiyyətini izah edin.

İnsanlar misin döyülmə xassəsini icad etdilər. İlk vaxtlar onlar mis külçələrindən soyuq döymə üsulu ilə müxtəlif əşyalar hazırlayırdı. Zaman keçdikcə bu külçələri əvvəlcə ocaqda qızdırmaqla, sonralar isə xüsusi qablarda əritməklə ibtidai metalişləmənin əsası qoyuldu.

Mis-Daş dövrü daşdan tunca keçid mərhələsi idi. Bəzi ölkələrdə bu mərhələ nisbətən tez, digərlərində isə gec başlamışdır.

I Misin döyülməsi

Mis əşyalar ilk dəfə Qədim Şərq ölkələrində meydana gəldi. Azərbaycan və bütün Cənubi Qafqaz misişləmə peşəsinə çox erkən yiyələnmişdir. Azərbaycanda Mis-Daş dövrü **e.ə. VI minillikdən** başlamış və **IV minilliyin ortalarına** qədər davam etmişdir.

Bu dövrdə əhəlinin sayı xeyli artdı. Azərbaycanda oturaq həyat tərzini sürən qəbilələr məskən saldı. Bu qəbilələr müxtəlif taxıl növləri becərir, əkin-biçin alətləri hazırlayırdı. Torpaq toxa ilə əkilir və becərilirdi. Məhsulu yığır, döyür və hazır məhsuldan istifadə edirdilər.

Bu qəbilələrin sürülərində, demək olar ki, bütün əsas ev heyvanları var idi. Mis-Daş dövründə insanlar əsas ərzaq mənbəyini əkinçilik və maldarlıq məhsullarından əldə edirdilər.

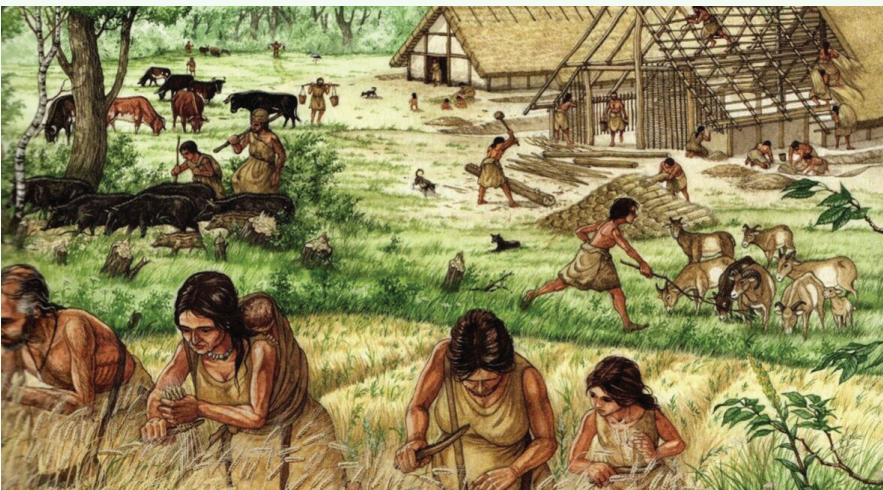
Yaşayış məskənləri üçün, bir qayda olaraq, çay kənarı və kiçik bulaqlara yaxın sahələr seçilirdi. Möhrə və ya çiy kərpicdən hörülən evlər əvvəllər dairəvi, sonralar isə düzbucaqlı planda tikilirdi. Mis-Daş dövründə qazma tipli evlər də mövcud olmuşdur.

Oturaq həyat tərzini nədir? Oturaq həyat tərzinə nə başlanğıc verdi?

Nə üçün yaşayış yerləri su kənarında salınırdı?

Mis-Daş dövründə həyat tərzini

BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR

Əlikömməktəpə yaşayış məskənindən
tapılmış məişət əşyaları

Yaşayış evləri vahid planla deyil, pərakəndə halda tikilirdi. Bu evlərin davamlılığını artırmaq və qoşa çatlı damın ağırlığına tab gətirməsi üçün evlərin divarlarının qarşısında xüsusi dayaqlar hörülürdü.

Belə tikililərə daha çox Cəlilabad rayonunda yerləşən Əlikömməktəpə yaşayış məskənində təsadüf olunur. Divarları suvanmış, döşəməsinə həsir salınmış mənzilləri qızdırmaq, həmçinin yemək hazırlamaq üçün evin ortasında və ya divar dibində ocaq qalayırdılar.

Çox vaxt mənzillər və onlara bitişik anbar-binalar başqa sahələrdən xüsusi divarla ayrılırdı.

Mənbədəki məlumatlara əsasən Əlikömməktəpə yaşayış məskəninin planını hazırlayın.

Sizcə, nə üçün ovçuluq ikinci dərəcəli təsərrüfat sahəsinə çevrildi?

Mis-Daş dövrü əhalisi əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, ev sənətkarlığının müxtəlif sahələri (*dulusçuluq, daşışləmə, toxuculuq və s.*), həmçinin balıqçılıqla məşğul olurdu.

Bu dövrün əhalisi ərzağa olan tələbatının bir qismini ovçuluq və balıqçılıq vasitəsilə təmin edirdi. Lakin bu dövrdən başlayaraq ovçuluq və balıqçılıq köməkçi və ikinci dərəcəli təsərrüfat sahəsinə çevrildi.

I Qayaüstü təsvir

* **İy** pambıq və yundan iplik əyirmək üçün iki ucu sivri ağac alət.

Mis-Daş dövründə toxuculuq sənəti daha da inkişaf etmişdi. Azərbaycanın bir sıra Mis-Daş abidələrindən tapılmış **iy*** ucları bunu sübut edir. Toxuculuğun inkişafına təkan verən amillərdən biri qoyunçuluğun inkişafı və yun istehsalının artması olmuşdur.

Həmin dövrdə gön-dəri emalı və bununla bağlı sahələrin də inkişaf etməsi nəticəsində aşılarmış dəridən ayaqqabı, paltar və s. hazırlayırdılar.

Sənətkarlığın müxtəlif sahələri içərisində **dulusçuluq** daha kütləvi istehsal xüsusiyyətləri ilə fərqlənirdi. Belə ki Neolit dövründə bəsit və kobud formalı qablar hazırlanırdı.

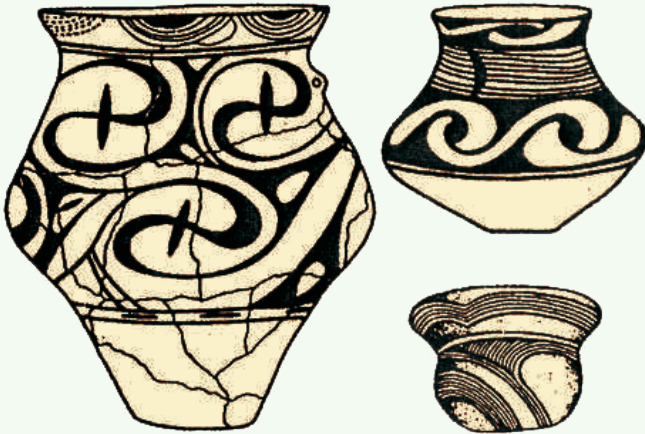
Mis-Daş dövründə istehsal olunmuş saxsı qablar isə həm forma, həm də hazırlanma texnologiyası baxımından fərqlənirdi. Yeni qab növləri istehsal olunurdu. Onların davamlılığını artırmaq və keyfiyyətini yüksəltmək üçün yeni texniki üsullardan istifadə olunurdu.

Dulusçuluğun inkişafına səbəb olan amilləri müəyyən edin.

Gön-dəri emalı

Boyalı qablar

Bu dövrdə saxsı qabların bir hissəsi sadə quruluşlu **dulus çarxında** hazırlanmışdır. Dulus çarxı e.ə. IV minilliyin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Dulusçular qabların davamlılığını təmin etmək məqsədilə gilin tərkibinə xırda doğranmış saman və başqa qatışıqlar əlavə etmişlər.

Süfrə üçün hazırlanmış qabların səthi xüsusi səliqə ilə hazırlanmış, bəzi hallarda müxtəlif boyalarla naxışlanmışdır.

Bu dövrün ən mühüm yeniliklərindən biri saxsı qabları bişirmək üçün **kürələrin** meydana gəlməsidir.

Two brown ceramic pots, one larger and one smaller, both with textured, woven patterns. They are set against a light, textured background.

Bu dövrün özünəməxsus dəfn mərasimi olmuşdur. Ölümlər yaşayış məskənində, binaların arasında və evlərin içərisində basdırılmışdır. Ölümlərin üzərinə qan rəmzi sayılan qırmızı boya çəkir, yaxud oxra (açıq-qəhvəyi rəngli təbii boya) səpirdilər. Qəbirlərdə müxtəlif bəzək əşyaları da tapılmışdır.

42

Mis-Daş dövründə Azərbaycan əhalisi Ön Asiyanın qədim mədəniyyət mərkəzləri ilə əlaqə saxlamışdır. Yaşayış və təsərrüfat binalarının quruluşunda, tikinti texnikasında, təsərrüfatda və məişətdə işlədilən avadanlıqların oxşarlığı bu ünsiyyət və əlaqələr nəticəsində mümkün olmuşdur.

Mis-Daş dövrünün son mərhələsində metallurgiya sahəsində baş verən dəyişiklik yerli tayfaların həyatında yeni, daha mütərəqqi mərhələnin – Tunc dövrünün başlanğıcını qoymuşdu.

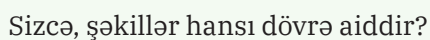
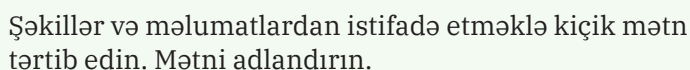
Xəritədə Paleolit, Mezolit və Neolit dövrləri abidələrinin yerləşdiyi ərazini müəyyən edin.

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

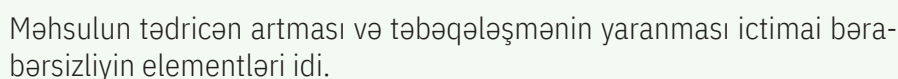
- Paleolit dövrünün abidələri
- Mezolit dövrünün abidələri
- ◆ Neolit, Mis-Daş dövrünün abidələri

AZƏRBAYCANDA ABİDƏLƏR

İnsanlar on min il əvvəl daimi olaraq özləri üçün yaşayış yerləri müəyyən etdilər və tez bir zamanda "vəzifələr"ini müəyyən etdilər. Müxtəlif peşələr yarandı.

Davamlı bir şəkildə işləmək yenisini istehsal etməyə imkan verdi.

Sizcə, bu proses necə adlanır?

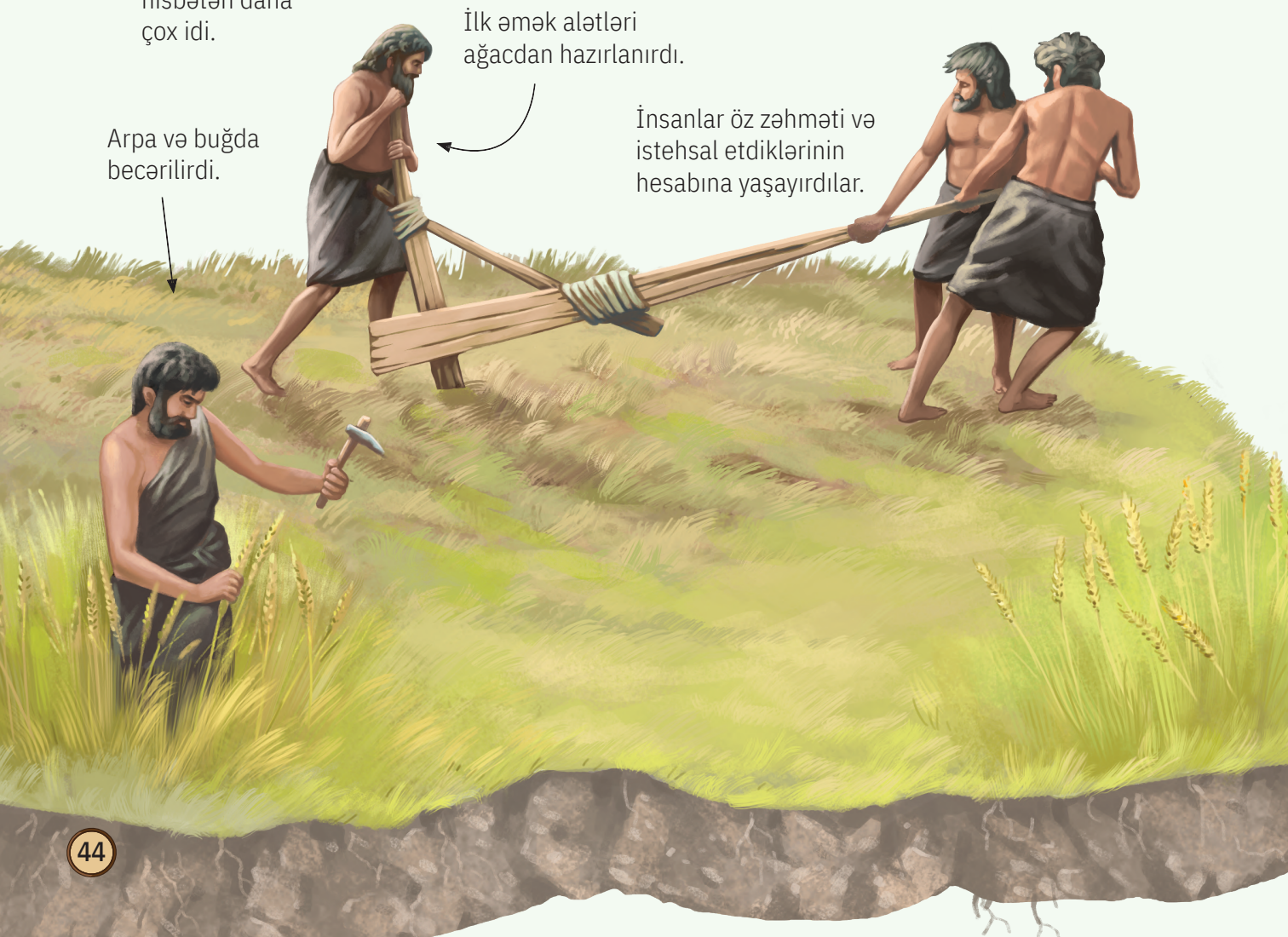
Ərzaq ehtiyatı
Paleolit dövrünə
nisbətən daha
çox idi.

Əvvəllər insanlar köçəri həyat tərzini sürərək, ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olurdular. Sonralar sabit yaşayış məntəqələri yarandı, insanlar əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul oldular. Yaşayış yerləri salındı, toxuculuq, dulusçuluq, dəmirçilik meydana gəldi.

İlk əmək alətləri
ağacdən hazırlanırdı.

İnsanlar öz zəhməti və istehsal etdiklərinin hesabına yaşayırdılar.

Arpa və buğda
becərilirdi.

Qadınlar fiziki işlə məşğul olmurdular. Onlar yemək bişirir, uşaqlara baxır, geyim tikirdilər.

Toxumları əzərək un əldə edirdilər.

Qoyun yunundan iplik hazırlanırdı.

Metal kəşf edildi və metalışləmənin əsası qoyuldu.

Metal çəkiclə döyülürdü.

Əridilmiş metal qəliblərə tökülür, müxtəlif əşyalar hazırlanırdı.

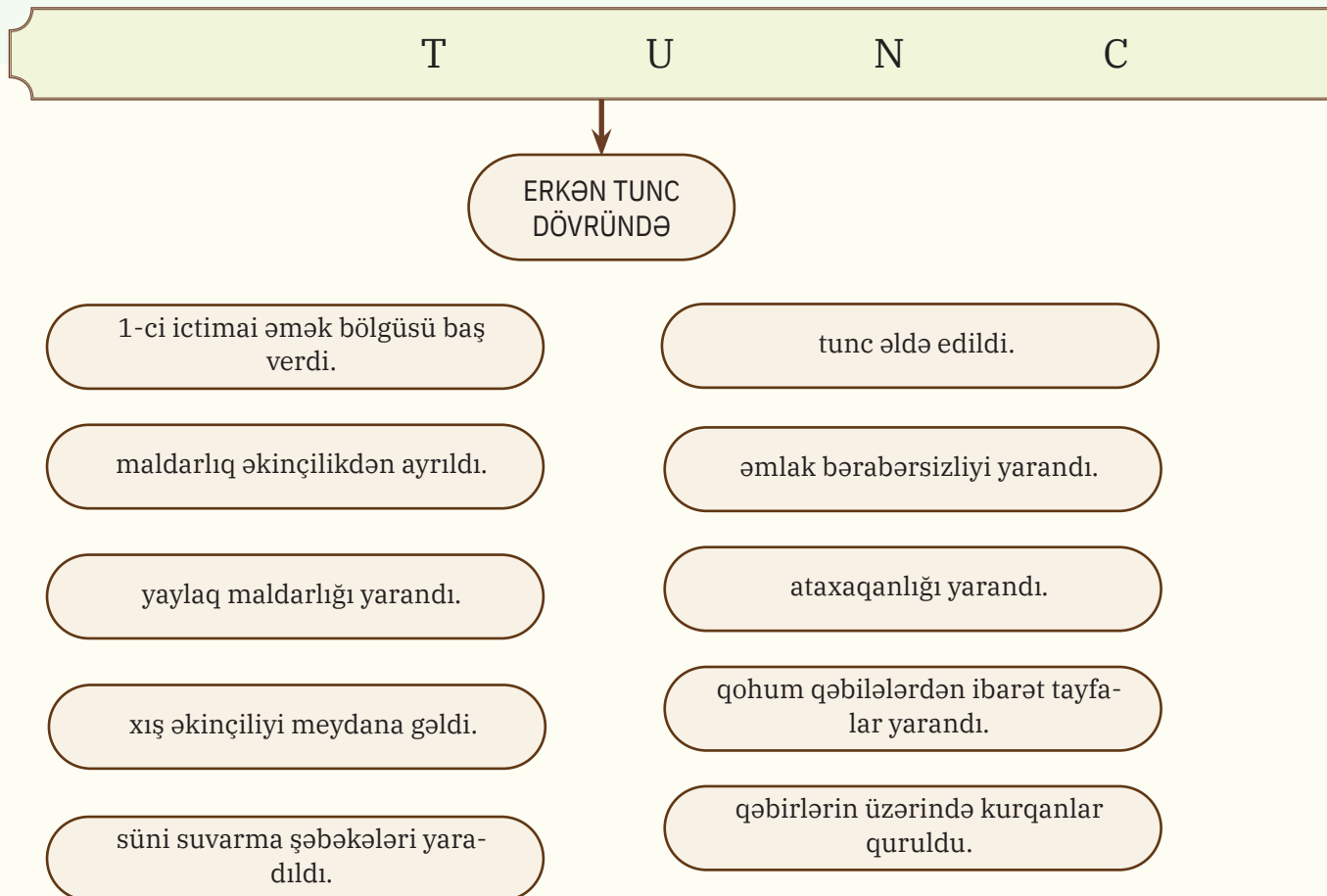
Tunc dövrü

Eneolitin son mərhələsində Azərbaycanda yeni dövrün, yəni Tunc dövrünün inkişafına şərait yarandı. Mis yumşaq metal olduğu üçün ondan hazırlanmış alətlər tez sıradan çıxırdı. Onun davamlılığını artırmaq üçün qədim sənətkarlar uzun illər boyu çıxış yolu axtarmış və nəticədə məqsədlərinə nail olmuşlar. Misin tərkibinə sürmə, mərgümüş və nikel, daha sonra qalay qataraq yeni metal əldə etmişlər. Bu metal **tunc** idi.

Sxem əsasında danışın.

Azərbaycanda Tunc dövrü e.ə. IV minilliyin ikinci yarısında başlamış və e.ə. II minilliyin sonuna qədər davam etmişdir. Əmək alətləri, bəzək və məişət əşyaları tuncdan hazırlandığı üçün bu dövrə Tunc dövrü deyilir.

Tunc dövründə insanların həyatında böyük dəyişikliklər baş verdi. Bu dövrdə ağır işlərlə artıq kişiler məşğul olurdu. Buna görə də anaxaqanlıq **ataxaqanlıq** ilə əvəz olundu.

Yeni təsərrüfat sahələri, əmlak bərabərsizliyi və sosial bərabərsizlik yarandı. Azərbaycanda böyük **tayfalar** və tayfa ittifaqları meydana çıxdı.

I Tunc dövründə həyat tərz

D Ö V R Ü

ORTA TUNC
DÖVRÜNDƏ

səhər mədəniyyəti formalaşdı.

bağcılıq, bostançılıq, üzümçülük, şərabçılıq yarandı.

2-ci əmək bölgüsü baş verdi.

sənətkarlıq müstəqil sahəyə çevrildi.

böyük tayfa ittifaqları meydana gəldi.

boyalı qablar mədəniyyəti formalaşdı.

SON TUNC
DÖVRÜNDƏ

3-cü əmək bölgüsü baş verdi.

Azərbaycanda ibtidai icma quruluşu dağılmağa başladı.

dəmirdən alətlər hazırlandı.

memarlıq inkişaf etdi.

tacirlər sənətkarlardan ayrıldı.

tayfalararası və bölgələrarası mübadilə gücləndi.

siklopik tikililər inşa edildi.

Kür-Araz mədəniyyəti

Azərbaycan ərazisində Tunc dövrü bir neçə inkişaf mərhələsi keçmişdir.

Erkən Tunc dövrü **Kür-Araz mədəniyyəti** də adlanır. Bu mədəniyyət Kür-Araz ovalığında formalaşmış və tədricən yayılmışdır.

Bu dövrdə yaşayış məskənləri, əsasən, çay kənarında, təsərrüfat üçün əlverişli sahələrdə, yaxşı mühafizə olunan təbii təpə üzərində salınırdı. Bəzən yaşayış məskənləri qalın müdafiə divarı ilə əhatə edilirdi.

Erkən Tunc dövründə əhəlinin sayı artmış və yaşayış məskənlərinin ərazisi böyümüşdü. Eneolit dövründə olduğu kimi, dairəvi və düzbucaqlı binalar tikilirdi. Lakin binalar həm ölçü, həm də davamlılıq baxımından xeyli fərqlənirdi. Evlərin və təsərrüfat tikililərinin bünövrəsi, əsasən, daşdan, divarı çiy kərpicdən olurdu. Binaların bir qismi çubuqdan hörülüb suvanırdı. Otağı qızdırmaq və yemək hazırlamaq üçün ocaq evin mərkəzində və ya künclərində qurulurdu.

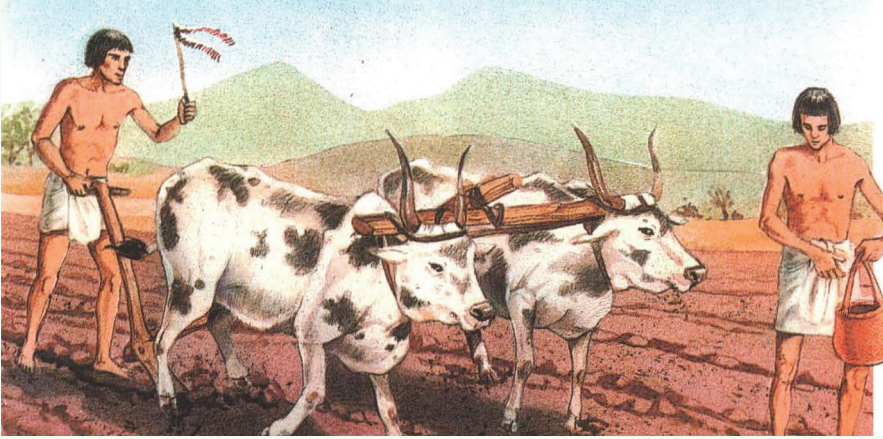
İbadət və dini ayinlərin icrası üçün də xüsusi binalar mövcud olmuşdur.

İbadət evlərinin inşa olunması nəyi sübut edir?

Birinci böyük ictimai əmək bölgüsü

Erkən Tunc dövründə əkinçilik və maldarlığın inkişafında yeni mərhələ başlandı. Toxa əkinçiliyi tədricən **xış əkinçiliyi** ilə əvəz olundu. Xışın öküzlərə qoşulması torpağın şumlanmasını asanlaşdırdı. Bu işə məhsuldarlığı xeyli yüksəltdi. Əkin sahələri genişləndi.

Yerli əhali yeni bitki növlərini becərmiş, sadə **süni suvarma*** şəbəkələri yaratmışdı. Sümük və ağacdən quraşdırılmış oraqlarla yanaşı, tuncdan bütöv biçin alətləri də hazırlanmışdı. Tunc orağ məhsulun daha tez və itkisiz toplanmasını asanlaşdırırdı. Taxıl xüsusi quyularda və ya böyük təsərrüfat küplərində saxlanırdı.

Əhalinin həyatında əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq da böyük rol oynamışdır. Yeni heyvan növləri əhliləşdirilmiş, təsərrüfatda atdan istifadə olunmuşdur. Heyvandarlıqda ən mühüm yenilik yarımköçəri və ya **yaylaq maldarlığının** yaranması idi. İnsanların yeni otlaq sahələrinə ehtiyacı vardı. Ona görə də onlar dağətəyi və dağlıq zonalarda məskunlaşdılar.

Xış əkinçiliyi cəmiyyətdə hansı dəyişikliyə səbəb oldu?

I Xış əkinçiliyi

* Süni suvarma

kənd təsərrüfatı bitkilərinin tələbatını ödəmək üçün torpaqların süni nəmləndirilməsidir.

I Tunc orağ

I Torpağın əkilməsi

Heyvandarlıq daha çox qayğı tələb etdiyi üçün əhalinin bir qismi yalnız maldarlıqla məşğul olurdu. Bu, **birinci böyük ictimai əmək** bölgüsünün yaranmasına səbəb oldu. Maldarlar əkinçilərdən ayrıldı.

MALDARLIQ VƏ ƏKİNCİLİYİN AYRILMA SƏBƏBİ:

Maldarlar otlaqlar tapmaq üçün tez-tez yaşayış yerlərini dəyişirdilər.

Ona görə də Azərbaycanda maldarlar yarım-köçəri həyat sürürdülər.

Əkinçilər torpağı şumlayır, əkir və becərirdilər.

Ona görə də əkinçilər oturaq həyat tərzini sürürdülər.

Əkinçilik və maldarlığın bir-birindən ayrılması nə ilə nəticələndi?

Təsərrüfatın iki böyük sahəsi müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoydu.

Maldarlığın sürətlə inkişafı:

- ◆ artıq məhsul istehsalına şərait yaratdı;
- ◆ mübadiləni genişləndirdi;
- ◆ maldar tayfalarının varlanmasına səbəb oldu;
- ◆ maldar tayfalarının daxilində də əmlak bərabərsizliyi artdı;
- ◆ tayfanın var-dövləti tədricən ayrı-ayrı şəxslərin əlində cəmləşdi.

Tayfanın varlı üzvlərini böyük təntənə ilə dəfn edir, onların şərəfinə kurqanlar ucaldılırdı.

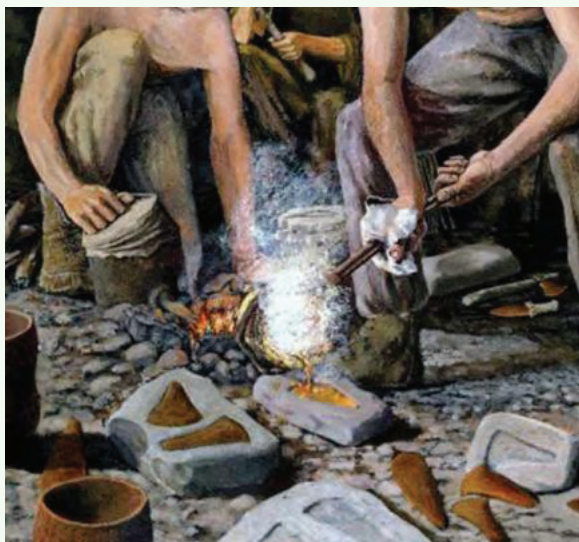
I Kurqan

Var-dövlət əldə etmək, tayfaların ərazisini zəbt etmək təhlükəsi artdığı üçün yaşayış məskənlərinin ətrafına hasar çəkilir, möhkəmləndirilirdi. Bu dövrün bir sıra yaşayış məskənləri qalın müdafiə divarları ilə mühafizə olunurdu. Tayfa icmaları öz ərazisini və əhalisini başqalarının təcavüzündən qorumaq qayğısına qalırdı.

Erkən Tunc dövründə əhali sənətkarlığın müxtəlif sahələri, əsasən, dulusçuluqla məşğul olmuşdur. Dulus çarxından istifadə məhsuldarlığı daha da artırmışdı. Saxsı qabları müxtəlif naxışlarla bəzəyirdilər.

Bu dövrdə metalışləmə sənəti də inkişaf etmişdi.

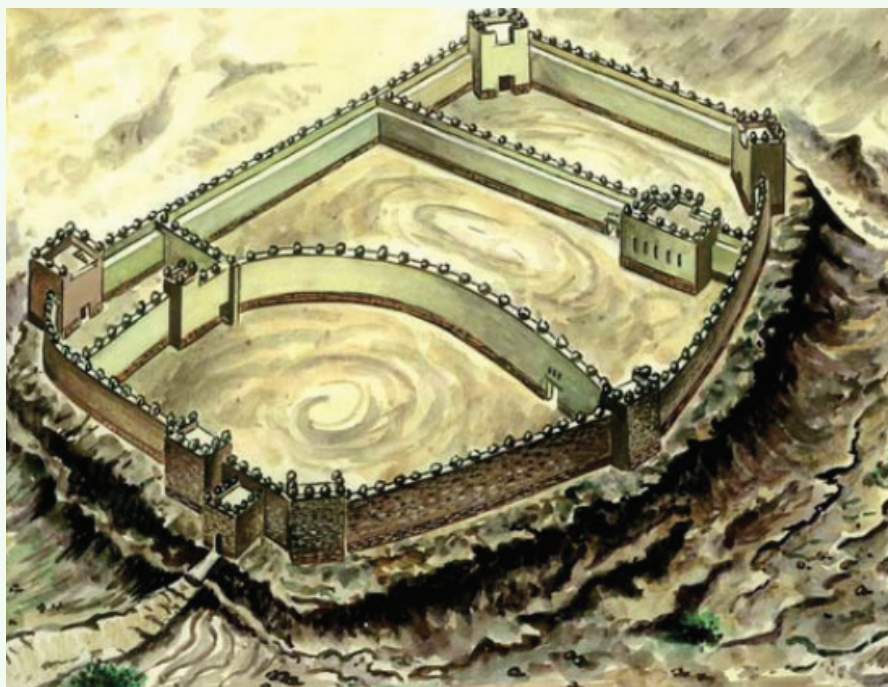
I Metalışləmə

Orta Tunc dövrü

Bu dövrdə əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq sürətlə inkişaf edirdi. Əmlak və sosial bərabərsizliyi dərinləşdi. Yaxın Şərqi mədəniyyət mərkəzləri ilə **mədəni-iqtisadi əlaqələr*** müntəzəm xarakter aldı. Azərbaycanda ilkin **şəhər** mədəniyyəti formalaşdı.

Orta Tunc dövründə yaşayış məskənlərinin sahəsi daha böyük idi. Bəzi yaşayış məskənləri müdafiə divarları ilə əhatə olunmuşdu.

*** Mədəni-iqtisadi əlaqələr** müxtəlif və ya eyni dövlətlərin tərkibində yaşayan xalqlar arasında iqtisadi və mədəni sahələri əhatə edən qarşılıqlı əlaqələrdir.

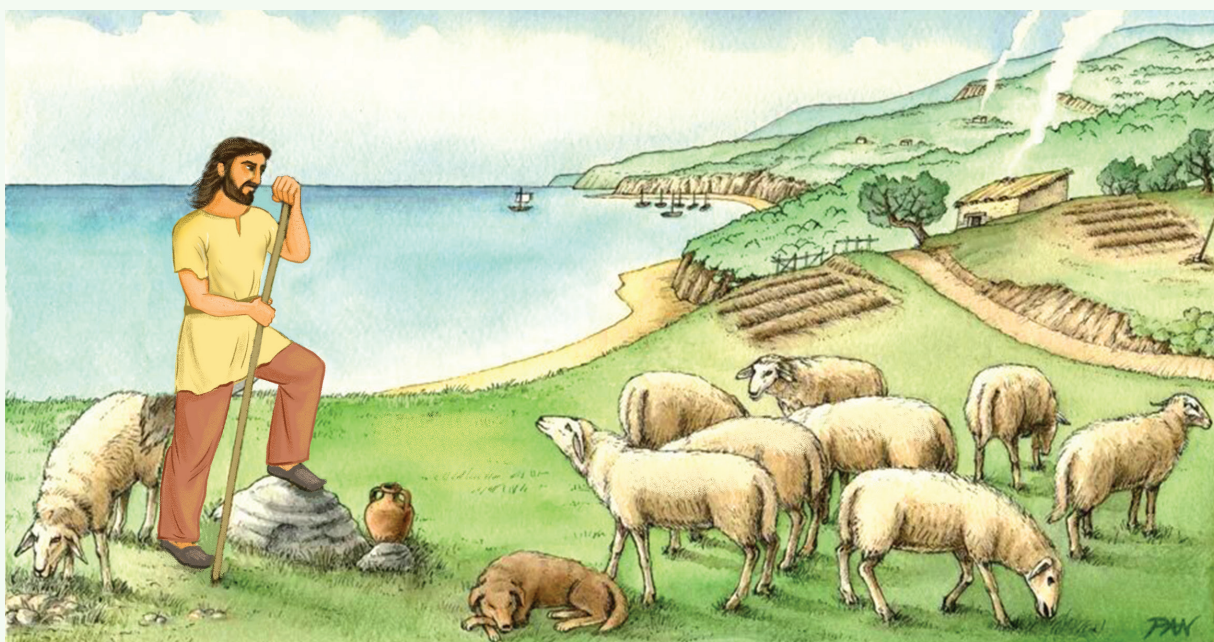

Şəhər tipli yaşayış məskənlərinin meydana gəlməsinin səbəbi nə idi?

I Müdafiə qalası

Orta Tunc dövründə Azərbaycanda əkinçilik və maldarlıq daha da inkişaf etmiş, mal-qaranın sayı əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli artmışdı. Yaylaq maldarlığı daha da inkişaf etdi. Yaylaq maldarlığının geniş yayıldığı zonalarda qoyun-quzu aparıcı yer tuturdu.

Maldarlığın inkişafı əhalinin ət və süd məhsullarına tələbatını ödəməklə yanaşı, mübadilə üçün əlavə məhsul əldə olunmasına da şərait yaradırdı.

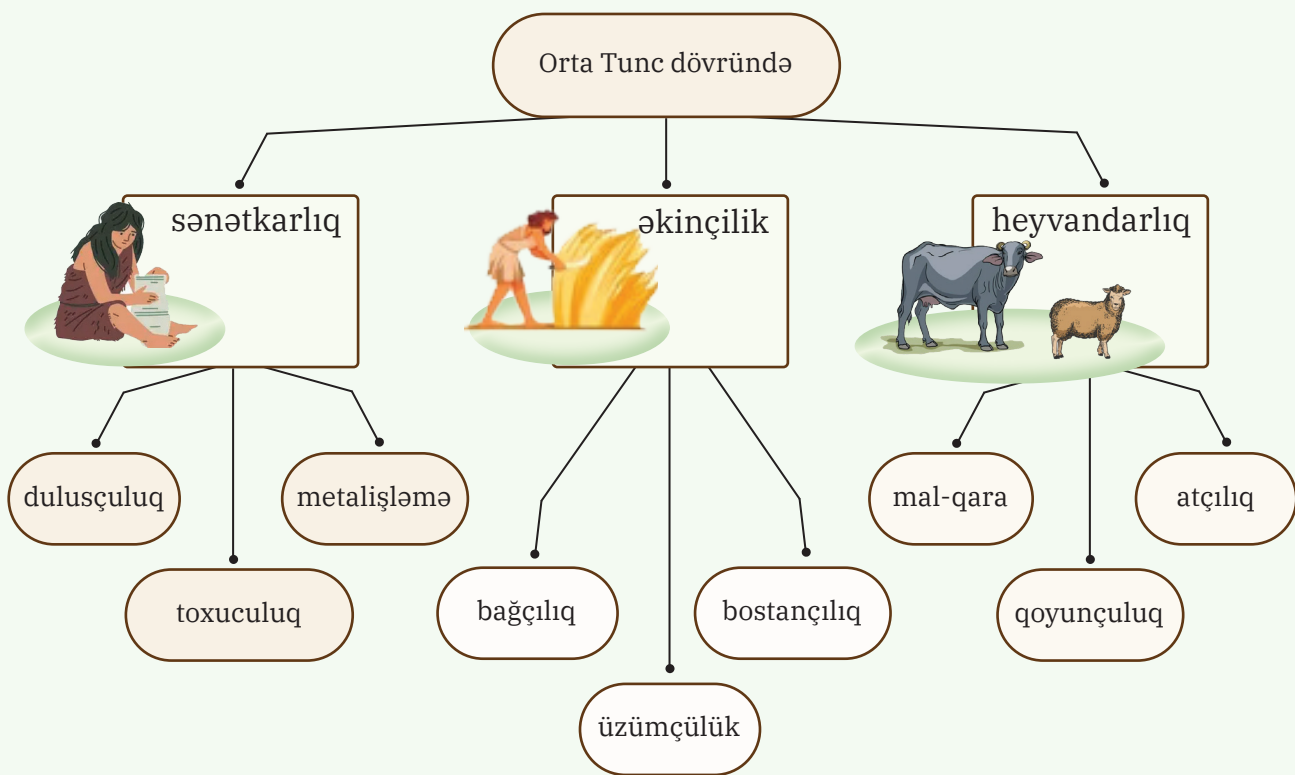

Orta Tunc dövrünə aid saxsı qab

Bu dövrdə atçılıq da inkişaf etmişdi.

Azərbaycanda Orta Tunc dövründə bağçılıq və bostançılıq, üzümçülük kimi təsərrüfat sahələri yaranı. Əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi, torpağın xışla şumlanması və bu işdə qoşqu heyvanlarından istifadə məhsuldarlığın artmasına səbəb oldu.

Ənənəvi dəmyə əkinçiliyi ilə yanaşı, süni suvarmanın tətbiqi nəticəsində daha çox məhsul toplanırdı. Taxıl ehtiyatı böyük ölçülü saxsı küplərdə saxlanırdı. Sənətkarlığın yeni sahələri yaranmışdı.

İkinci ictimai əmək bölgüsü

Orta Tunc dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq peşəkar sahəyə çevrilmişdi. O, başqa təsərrüfat sahələrindən ayrılaraq müstəqil inkişaf etməyə başladı. Sənətkarlıq məhsullarına tələbat artdı. Ona görə də sənət sahəsi ilə məşğul olan şəxs başqa işlərdən əl çəkər, bütün diqqətini yalnız öz işinə verirdi.

Cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayan **ikinci böyük ictimai əmək bölgüsü** sənətkarlığın sürətlə inkişafı nəticəsində baş vermişdi.

Bu dövrdəulusçuluq daha da inkişaf etdi. Dulus çarxından geniş istifadə edilməsi saxsı qablar istehsalında yeni mərhələ açdı.

Dulus çarxının tətbiqi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə və məhsul istehsalının artmasına şərait yaratdı. Dulusçular tayfanın tələbatını ödəməklə yanaşı, mübadilə üçün də məhsul istehsal edirdilər.

Orta Tunc dövrü Azərbaycanda qədim incəsənətin çiçəklənmə mərhələsidir. Saxsı qablar müxtəlif formalarda hazırlanır, bir-birindən quruluşuna və üzərindəki naxışlara görə fərqlənirdi.

Orta Tunc dövrünə aid saxsı qablar

Qabların səthi müxtəlif həndəsi fiqurlar, heyvan və bitki aləmini əks etdirən səhnələrlə naxışlanmışdı. Orta Tunc dövründə Azərbaycanda boyalarla rənglənmiş qabların istehsalı geniş yayıldığından bu dövr **“Boyalı qablar mədəniyyəti”** adı ilə də tanınmışdır.

Tədricən təkmilləşən saxsı qablar

Toxuculuq, sümükişləmə, dəri və gönisləmə kimi sənət sahələri də xeyli inkişaf etmişdi. Qoyunçuluğun inkişafı xammal ehtiyatlarını artırırdı. Bu işə toxuculuğun inkişafına təkan verdi. Bu dövrdə toxuculuqla əlaqədar əmək alətlərindən və sadə toxuculuq dəzgahından istifadə olunurdu. Toxucu sənətkarlar həm icmanın tələbatını ödəyir, həm də mübadilə üçün məhsul hazırlayırdılar.

Bu dövrdə metallurgiya və metalışləmə sənətinin inkişafında yeni mərhələ başlanır. Metallurgiya sobaları təkmilləşdirilir, metalışləmədə ənənəvi döymə üsulu ilə yanaşı, ərintiləri xüsusi qaliblərə tökməklə müxtəlif məmulatlar hazırlanırdı. Yerli sənətkarlar tuncdan məişət və əmək alətləri, silahlar, qızıl və gümüşdən müxtəlif bəzək əşyaları hazırlayırdılar.

I Metal alətlər

Orta Tunc dövründə əhali ovçuluq və balıqçılıqla da məşğul olurdu.

Qayaüstü rəsmlərdə heyvanlar aləmi, məişət və ov səhnələri təsvir olunmuşdu.

I Qayaüstü təsvirlər

Məhsuldar qüvvələrin, təsərrüfatın bütün sahələrinin inkişafı ilə cəmiyyətin ictimai və iqtisadi həyatında əsaslı dəyişikliklərə şərait yarandı. Orta Tunc dövründə əmlak və ictimai bərabərsizlik daha da dərinləşdi. Tayfa başçıları və ya tayfanın nüfuzlu üzvlərinin dəfn olunduğu qəbirlər seçilirdi. Dini görüşlər qəbir abidələrinin quruluşunda, dəfn mərasimində, xüsusi ibadət binalarının varlığında əks olunmuşdu.

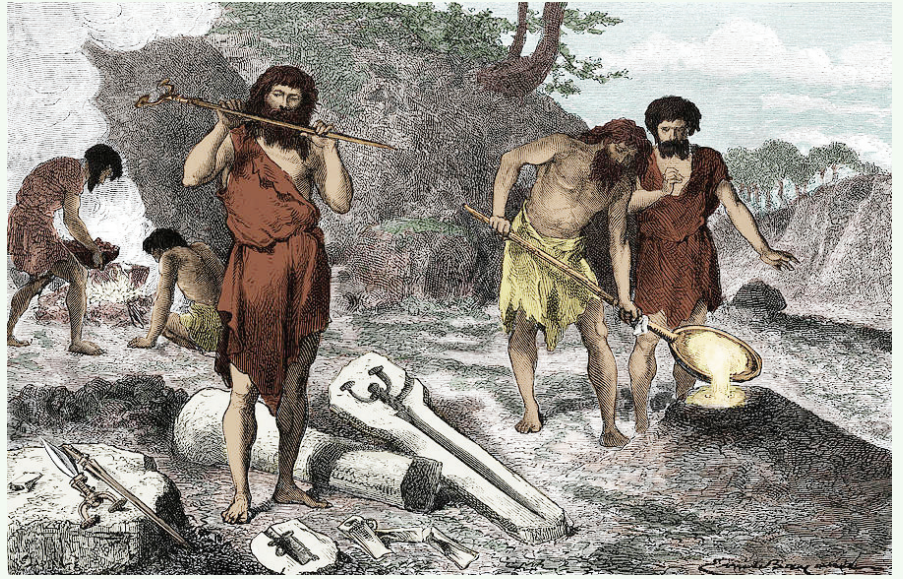
Orta Tunc dövrünün təsərrüfat sahələrinə dair cədvəl qurun.

Azərbaycan tayfaları həm Qafqazın digər bölgələrində yaşayan əhali ilə, həm də Ön Asiyanın qədim mədəniyyət mərkəzləri ilə sıx əlaqə saxlayır, hazır məhsul, silah, boyalı qab, bəzək əşyaları və xammal mübadilə edirdilər.

Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü

Son Tunc dövründə Azərbaycanda ibtidai icma quruluşu dağılmağa başlayır. Cəmiyyətdə mühüm yeniliklər baş verir. Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü **e.ə. IV minilliyin ikinci yarısından I minilliyin** əvvəllərinə qədər davam etmişdir.

Dəmir tunca nisbətən daha möhkəm metal olduğu üçün ondan hazırlanan əmək alətləri və silahlar daha keyfiyyətli idi.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

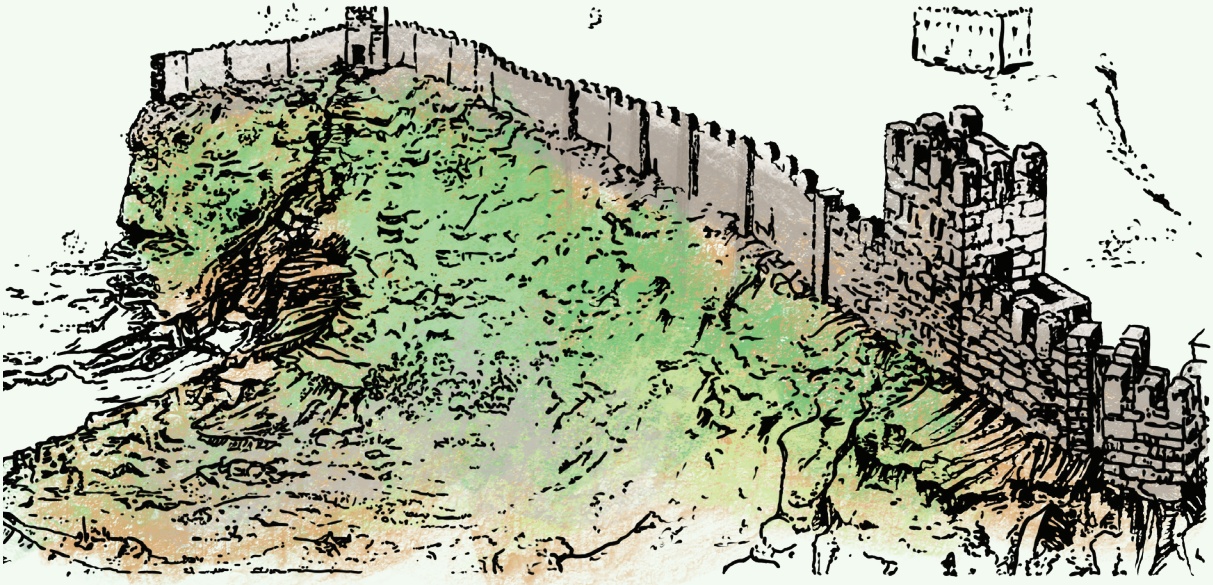
Siklop (təpəgöz) qədim yunan əsəirlərində qeyri-adi gücə malik varlıqlara deyilirdi. Onların təpəsində yalnız bir göz olduğu üçün belə adlanırdı.

Rəvayətə görə, qədimdə böyük ölçülü daşlardan hörülmüş qalaçaları həmin sikloplar tikmişlər. Buna görə də belə qalalar **siklopik tikililər** adlanır.

Azərbaycanda Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə müdafiə tikililəri, siklopik qalalar inşa edilmişdir.

I Çalxanqalanın qalıqları

I Siklopik qalanın sxemi

İbtidai icma quruluşunun sonunda daha davamlı yaşayış və təsərrüfat binaları tikilmişdir. Binaların bünövrəsi çay daşları və ya qaya parçalarından, divarları çiy kərpicdən hörülürdü. Düşmənin basqınlarından qorunmaq üçün yaşayış məskənlərinin ətrafına qalın müdafiə divarları çəkilirdi.

Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə memarlığın inkişafını faktlarla sübut edin.

Gədəbəy rayonunda Tunc dövrünə aid siklopik qala

Əhali müxtəlif sahələrlə məşğul olurdu.

Əhalinin məşğuliyyətləri içərisində əkinçilik xüsusi yer tuturdu. Müxtəlif növ arpa və buğda becərilirdi. Taxıl tuncdan və dəmirdən hazırlanmış oraqla biçilir, taxta vəllərlə döyülür, dən daşları ilə üyüdülürdü. Ehtiyat taxılı iri küplərdə və quyularda saxlayırdılar.

Əkinçiliyin qədim insanların həyatındakı əhəmiyyətini izah edin.

I Taxta vəl

I Dən daşı

Süni suvarma sayəsində bağçılıq, bostançılıq və üzümçülük inkişaf etmişdi.

Yarımköçmə həyat tərzini nədir?

Yarımköçmə həyat tərzini keçirən əhali, əsasən, maldarlıqla məşğul olurdu. Onlar iri və xırdabuynuzlu heyvanlar saxlayırdılar. Atdan və dəvədən istifadə yaylaq və qışlağa köçməni xeyli asanlaşdırırdı.

Uyğunluğu müəyyənləşdirin.

Tunc dövründə təsərrüfatda istifadə edilən heyvanlar

a

at

b

qoyun

c

dəvə

d

inək

1

Ətindən və südündən istifadə olunurdu.

2

Dərisindən və yunundan istifadə olunurdu.

3

Yükdaşımada istifadə olunurdu.

4

Minik vasitəsi kimi istifadə olunurdu.

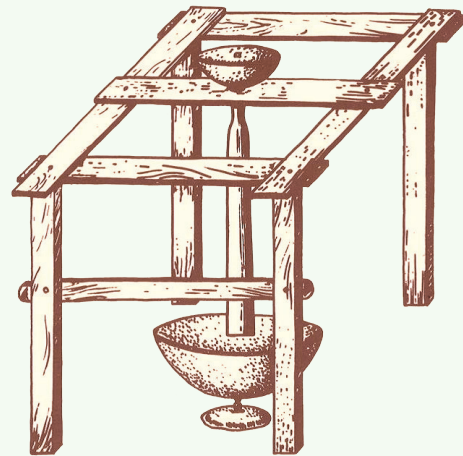
Sənət sahələri içərisində dulusçuluq xüsusi yer tuturdu. Saxsı qabların istehsalında ayaqla hərəkət etdirilən dulus çarxından istifadə olunurdu.

Son Tunc – Erkən Dəmir dövründə təsərrüfat sahələrinin sürətli inkişafı ilə bağlı tayfalararası və bölgələrarası mübadilə daha da gücləndi. Mal-dar tayfalar alış-veriş işlərində fəal vasitəçi idilər. Bu dövrdə alış-veriş mal-qara, metal əşyalar və metal parçaları ilə aparılırdı. Təsərrüfatın və mübadilənin güclü inkişafı **üçüncü əmək bölgüsünə: tacirlərin sənətkarlardan ayrılmasına** səbəb oldu.

Tayfa başçısının hakimiyyəti qüvvətləndi, dini və hərbi rəhbərlik onların əlində cəmləndi. Belə tayfa başçılarının dəfnindən sonra onların məzarları üzərində kurqanlar ucaldılırdı. Bəzən tayfa başçısının arvadını və qulluqçularını onunla birlikdə dəfn edirdilər. Bu dövrün insanları səma cisimlərinə, suya, meşəyə, ayrı-ayrı heyvanlara sitayiş edirdilər.

Azərbaycan tayfaları Qafqaz, həmçinin Yaxın Şərqi qabaqcıl mədəniyyət mərkəzləri ilə əlaqə saxlayırdı. Hazır məhsullar, metal, mal-qara, at və dəvə mübadilə vasitəsi idi.

Azərbaycan hələ qədim dövrlərdən zəngin filiz yataqları, seçmə at cinsləri, saysız-hesabsız heyvan sürüləri ilə şöhrət qazanmışdır.

Ayaqla hərəkət etdirilən dulus çarxı

Cədvəli tamamlayın.

İCTİMAİ ƏMƏK BÖLGÜLƏRİ		
BİRİNCİ	İKİNCİ	ÜÇÜNCÜ

Əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlığın inkişafı, metalışləmənin yüksəlişi, mədəni-iqtisadi əlaqələrin daha sürətlə genişlənməsi cəmiyyətin daha yüksək ictimai inkişaf pilləsinə keçməsinə şərait yaratdı. Son Tunc və İlk Dəmir dövəründə sosial və əmlak bərabərsizliyi yüksək həddə çatdı. İri tayfa ittifaqları yarandı. Onlara nüfuzlu tayfa başçıları rəhbərlik edirdi.

Ayrı-ayrı şəxslərin varlanması, yeni təsərrüfat sahələrinin yaranması və inkişafı işçi qüvvəsi tələb edirdi. Bu işçi qüvvəsini təşkil edənlər var-yoxdan çıxmış icma üzvləri və qullar idi. Müharibələr və tayfalararası toqquşmalar zamanı əsir düşənlər qul halına salınırdı.

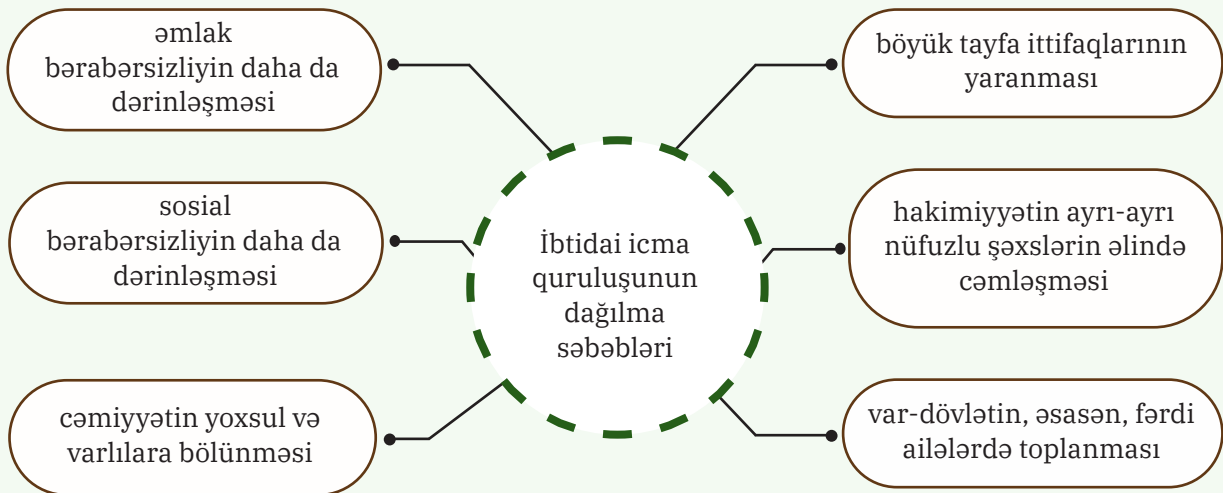

Tayfa başçıları, varlı əyanlar və onların ailə üzvləri üçün nəhəng kurqanlar ucaldılırdı. Burada tayfa başçıları ailə üzvləri, qulları və bəzən də atları ilə birlikdə dəfn olunurdu. Belə qəbirlərə çoxlu bəzək əşyaları, silahlar və əmək alətləri qoyulurdu.

Kurqanın iç görünüşü

Müharibə qorxusu, öz varını qorumaq qayğısı bəzi tayfaları daha təhlükəsiz yerlərə çəkilməyə, yaşayış yerləri ətrafında davamlı müdafiə divarı tikməyə məcbur edirdi. Bütün bunlar ibtidai icma quruluşunun dağılmasına səbəb oldu.

Azərbaycanda **e.ə. II minilliyin sonları – I minilliyin əvvəllərində** ibtidai icma quruluşu dağıldı.

İlk tayfa birlikləri

Azərbaycan ərazisində ictimai və iqtisadi dəyişikliklər hər yerdə eyni vaxtda olmamışdır. Ölkənin cənubu Mesopotamiyanın (İkiçayarası) quldar cəmiyyətləri ilə yaxın olmuşdur. Burada baş verən yeniliklər Azərbaycanın cənub hissəsinə də təsir göstərmişdir.

E.ə. III–II minilliklərdə Azərbaycanda yaşayan tayfaların təsərrüfatında əkinçilik və maldarlıq mühüm yer tutmuşdur. Onlar arpa, buğda əkib-becərmiş, qoyun, keçi, at saxlamışlar. Heyvanların sayı artdıqca geniş otlaq sahələrinə ehtiyac yaranmış, dağlıq və dağətəyi ərazilər maldar tayfalar tərəfindən tutulmuşdu.

Tayfa ittifaqlarının yaradılmasını hansı amillər zəruri edirdi?

Əkinçi tayfalar məhsuldar çay vadilərində məskunlaşmışdılar. Tayfalar arasında yeni otlaq sahələri uğrunda mübarizə gedirdi. Güclü tayfalar nisbətən zəiflərin üzərinə hücum edir, onların sərvətlərini ələ keçirirdilər. Eyni kökdən olan zəif tayfalar daha güclülərin ətrafında birləşərək böyük tayfa ittifaqları yaradırdı.

E.ə. III–II minilliklərdə Azərbaycanın şimal hissəsində Naxçıvan və Mil-Qarabağda **naxç** və **gərgər** tayfaları məskunlaşmışdı. Azərbaycanın cənubunda, Urmiya gölü ətrafında **lullubi**, **kuti**, **su** və **turukki** tayfaları yaşamışdır. Bu tayfaların qonşu Mesopotamiya əhalisi ilə sıx mədəni-iqtisadi əlaqələri olmuşdur.

Xəzər dənizinin sahillərində **kaspilər**, Qızılüzən çayının aşağı axarlarında **kadusilər** məskunlaşmışdılar.

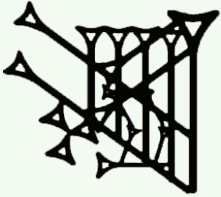
AZƏRBAYCANDA İLK TAYFALAR

Erkən dövlətlər

 Erkən dövlətlər, Aratta, Kuti, Lullubi

Aratta adının şumerçə yazılışı

Aratta

E.ə. III minilliyin birinci yarısında Azərbaycanın cənubunda, Urmiya gölünün cənub-şərqində **Aratta** dövləti mövcud idi. Onun ərazisi indiki Zəncandan qərbdəki torpaqları əhatə edirdi. Şumer mixi yazılı mətnlərində Aratta ölkəsinin adı “varlı ölkə” (və ya “varlı dağlar”) mənasını bildirirdi.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

“En-Merkar və Aratta hökmdarı”
dastanından fraqment

Arattanın İkiçayarasının Şumer şəhər-dövlətləri ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri vardı. “En-Merkar və Aratta hökmdarı” dastanında bu barədə məlumat vardır. Dastana görə, Uruk ilə Aratta gah düşmənçilik, gah da dostluq edirdilər.

En-Merkar Şumerin Uruk şəhər-dövlətinin hökmdarı olmuşdu. Həm En-Merkar, həm də Aratta hökmdarı bir-birlərini təbə etmək üçün tədbirlər görürdü.

Aratta hökmdarı Şumerə təbə olmaq tələbinə qarşı qasidə belə cavab verir:

“Mən ali kahinəm, təmiz əl (yəni İnanna) tərəfindən təyin olunmuşam... xoşsifət İnanna, həqiqətən, mənə Arattaya, saf ənənələr ölkəsinə gətirdi, mənə sanki böyük darvaza kimi dağlarda onun önündə qoydu. Məgər Aratta Uruka təbə ola bilməzi? Aratta Uruka boyun əyməyəcəkdir!”

Aratta hökmdarının Uruka verdiyi cavab nəyi sübut edir?

Sami tayfaları Uruk şəhərini mühasirə edən zaman En-Merkar hərbi yardım almaq üçün Aratta hökmdarına müraciət edir.

Uruk şəhərindəki məbədləri bərpa etmək üçün şumerlərə tikinti materialları, qiymətli metal və daşlar lazım idi. En-Merkar bu materialların Arattadan gətirilməsini istəyirdi. O, Aratta hökmdarı ilə yazışmalar aparmış, qasidlər göndərmiş və hətta bu ölkəyə səfər etmişdir.

En-Merkar və Aratta hökmdarı

Aratta dövləti öz müstəqilliyini saxladı, lakin Şumer ilə iqtisadi əlaqələri kəsmədi. Arattadan İkiçayarasına qızıl, gümüş, lacivərd daşı və tikinti materialları gətirildi. Aratta ustaları Şumerdə məbədlərdə də iştirak edirdilər. Aratta İkiçayarası ilə mal mübadiləsi edirdi. Mübadilə nəticəsində Şumerdən Arattaya, əsasən, taxıl və meyvə gətirilirdi.

Arattanın Şumer ilə iqtisadi əlaqələr saxlaması hansı zərurətdən irəli gəlirdi?

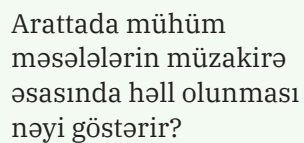
Lacivərd daşı

Aratta əhalisi müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olurdu. Burada məbədlər və saray tikən, divarlarına qiymətli metal və daşlardan, xüsusilə lacivərdən bəzək və naxış vuran mahir ustalar vardı. Onlar qiymətli metal və daşlardan zərgərlik və digər bəzək əşyaları hazırlayırdılar.

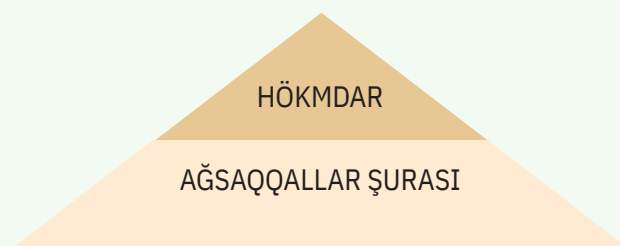
Bəzək əşyaları

Aratta əhalisinin həyatında əkinçilik müəyyən yer tuturdu. Burada dəmyə əkinçiliyi geniş yayılmışdı. Əkin sahələrinin məhsuldar olması isə yağışdan asılı idi. Mövsüm quraqlıq keçəndə Şumerlə taxıl mübadiləsi genişlənirdi.

Arattanın dövlət idarələri şəhərdə yerləşirdi. Burada ölkəni hökmdar idarə edirdi. Hökmdar sarayda otururdu. Hökmdarın yanında **Ağsaqqallar şurası** fəaliyyət göstərirdi. Mühüm məsələlər burada müzakirə edilir və qərarlar səs çoxluğu ilə qəbul olunurdu.

Hakimiyyət piramidası

Arattada çoxtanrılıq mövcud olmuşdur. Burada Şumerin bərəkət və məhəbbət ilahəsi hesab edilən ***İnannaya*** ibadət geniş yayılmışdı. Arattanın mühafizəkarı ilahə Lama hesab edilirdi.

İlahə İnannanın təsviri

Lullubi dövləti

E.ə. III minilliyin ikinci yarısında İkiçayarası Şumer şəhər-dövlətləri süquta uğradı. İkiçayarası Akkad dövlətinin hakimiyyəti altında birləşdirildi. Urmiya gölünün cənubunda, keçmiş Aratta dövlətinin qərb torpaqlarında Lullubi tayfalarının ittifaqı yarandı. Lullubi tayfa ittifaqına su və turukki tayfaları daxil idi.

E.ə. III minilliyin II yarısında Urmiya gölünün cənubunda Lullubi dövlət qurumu yarandı. Lullubi Azərbaycanın cənub ərazisində yaranmış ikinci erkən dövlət quruluşu idi. Onun ərazisi cənubda Diyala çayından şimalda Urmiya gölünədək çatırdı.

Lullubi hökmdarının təsviri

Bu dövrdə Lullubi hökmdarı Akkad dövlətinə qarşı hərbi birləşmələrdə iştirak edirdi. Bu döyüşdə Lullubi və müttəfiqləri məğlub oldu. Bu hadisə Akkad hökmdarı tərəfindən yazı və təsvirlərlə **“Qələbə sütunu”** adlandırılan daş plitə üzərində əbədləşdirildi. Məğlub olmasına baxmayaraq, Lullubi öz ərazisinin Akkad tərəfindən işğal edilməsinə imkan vermədi.

Akkad hökmdarının təsviri

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

“Anubanini, qüdrətli
hökmdar, Lullubi
hökmdarı, öz
təsvirini və İştər
ilahəsinin təsvirini
Batır dağında
qoydurdu”...

Anubanininin
“Qələbə abidəsi”ndən

| Akkad hökmdarının təsviri

| Akkad hökmdarının “Qələbə sütunu”

| Anubanini

Lullubi hökmdarı **“padşahlar padşahı”** adlandırılırdı. Hökmdar **Anubanininin** dövründə bu dövlətin qüdrəti daha da artır. Anubanininin əldə etdiyi uğurlar **“Qələbə abidəsi”** adlandırılan qaya parçası üzərində həkk olunmuşdu.

Lullubi dövləti İkiçayarası ilə iqtisadi əlaqələr saxlayırdı. Dağ sakinləri olan lullubilərin taxıla ehtiyacı var idi. Onlar İkiçayarası ilə mal mübadiləsi edir və mal-qaranı taxıla dəyişirdilər.

Lullubilər İkiçayarası mədəniyyətinin təsirinə məruz qalmışdılar. Onlar da mixi yazı sistemi ilə tanış idilər. Burada akkad dilini bilən mirzələr və akkadlar kimi qələbə abidələri hazırlayan ustalar vardı. Lullubilər səma, ay, günəş, bərəkət və məhəbbət tanrılarına sitayiş edirdilər.

Anubanininin
“Qələbə abidəsi”
hansı sənət
sahələrinin
inkışafından xəbər
verir?

| Anubanininin “Qələbə abidəsi”

Kuti (Quti) dövləti

E.ə. III minillikdə Urmiya gölünün qərb və cənub-qərb hissəsində Kuti (Quti) tayfa birləşmələri mövcud idi. Həmin minilliyin II yarısında kutilərin dövlət halında birləşdi. Kutilər Şumer İkiçayarası ilə müttəfiq münasibətləri saxlayır, lakin Akkad hökmdarlarının işğalçılıq siyasətinə qarşı çıxırdılar.

Akkad Urmiya gölü hövzəsində yaşayan tayfalara hücum edirdi. İşğala məruz qalan bu tayfalar hərbi ittifaq yaratdı və Akkad ordusunu məğlubiyyətə uğratdı. Akkad hökmdarı şumerlərin dini mərkəzi olan şəhərə ordu göndərərək buradakı məbədi dağıtmaq istədi. Lakin buna nail ola bilmədi. Kuti hərbi dəstələri bu şəhərin köməyinə gəldi.

Burada Kuti hökmdarının şərəfinə mixi yazılı abidə qoyulmuş və orada o, **“qüdrətli, Kutium və dünyanın dörd səmtinin hökmdarı”** adlandırılmışdı.

Kuti hökmdarına aid heykəl

Kutilərin hücumu

Bundan sonra kutilərin İkiçayarasına müdaxiləsi daha da gücləndi. Akkad dövlətinin zəifləməsindən və İkiçayarasında baş vermiş daxili çəkişmələrdən istifadə edən kutilər buranı ələ keçirdi. Kutilərin İkiçayarasında, təxminən, 100 illik hakimiyyəti zamanı onlara qarşı çıxan olmamışdır.

* **Canışin** fars sözü olub "ca" (yer) və "neşen" (oturma) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Canışin mərkəzi hakimiyyət tərəfindən əyalətlərin idarə edilməsi üçün təyin edilən məmurdur.

Cədvəli tamamlayın.

Kutilər İkiçayarasında mövcud olan idarə sistemini dəyişmədilər. Ölkəni **canışinlər*** vasitəsilə idarə edirdilər. Kutilərə tabe olan Şumer şəhər hakimləri müstəqil daxili siyasət yürüdükdülər. Yəqin ki, Kuti hökmdarlarının İkiçayarasında da iqamətgahları varmış. İkiçayarasının Şumer şəhərləri kuti hökmdarlarının şərəfinə yazılar tərtib edirdilər.

Kutilərin İkiçayarasına müdaxilə etməsinə şərait yaradan amillər hansılardır?

Kuti hökmdarlarının kitabələri mixi yazıları ilə tərtib olunurdu. Mətnlər qısa olurdu. Onlar da aya, bərəkət və məhəbbət ilahəsinə sitayiş edirdi. Kutilərin hakimiyyəti illərində ticarət yollarında əmin-amanlıq bərpa olunmuş, İkiçayarasına xarici müdaxilələrin arası kəsilmiş və Urmiya gölü hövzəsi ilə dinc əlaqələr yaradılmışdı. Şumer və Akkad gəncləri Kuti qoşunlarına xidmətə cəlb olunurdular. Kutilər və Şumerlər arasında ənənəvi sülh münasibətləri var idi.

KUTİLƏRİN İKİÇAYARASINDAKI FƏALİYYƏTİ	
SİYASİ	MƏDƏNİ

Sonuncu Kuti hökmdarının İkiçayarasında hakimiyyəti cəmi 40 gün sürür. Uruk şəhərində ona qarşı qiyam təşkil olunur. Bununla da kutilərin İkiçayarasında hakimiyyəti sona çatır.

I Kutilərə qarşı qiyam

E.ə. III minilliyin sonlarında Kuti və Lullubi dövlətləri süquta uğrayaraq xırda vilayətlərə parçalandı. Bu hal e.ə. I minilliyin əvvəllərinə kimi davam etdi.

Azərbaycanın erkən dövlətlərini türk mənşəli sülalələr idarə edirdi.

Yeni tayfa ittifaqları

E.ə. II minilliyin əvvəllərində Urmiya gölü hövzəsində yaşayan Turukki və Su tayfaları siyasi fəaliyyətə başladılar. Onlar əvvəlki dövrlərdə Aratta, sonra isə Kutı və Lullubi dövlətlərinin tərkibinə daxil idilər. Bu dövlət qurumları süquta uğradıqdan sonra Turukki və Su tayfaları İkiçayarası hadisələrinə müstəqil surətdə qarışmağa başladılar. Turukkilərin hücumları İkiçayarasının şimalında yaranmış Aşşur (Assuriya) dövlətinin sərhədlərində təhlükə yaradırdı.

Turukkilərin Aşşur ilə müharibələrinin əsas səbəbi nə idi?

I Aşşur hökmdarı

Aşşur hökmdarı turukkilərə qarşı hərbi yürüş təşkil edir, lakin bu tayfaların müdaxiləsinin qarşısını ala bilmirdi. Turukkilər aşşurların nəzarəti altında olan Şuşarra vilayətində yerləşdilər. Şuşarra inzibati və hərbi mərkəz idi, qədim Azərbaycana qonşu torpaqları təşkil edirdi. Turukkilər bu əraziyə iddia edirdilər. Yerli əhali də turukkilərin hakimiyyətinə meyl göstərirdi.

Bu dövrün hadisələri göstərir ki, turukki, su, kuti və lullubilərin yeni tayfa birliyi meydana çıxmışdı. Onlar Şuşarra uğrunda Assuriya ilə gah mübarizə aparır, gah da münafişləri sülh yolu ilə həll edirdilər. Bu ardı-arası kəsilməyən hücumlar nəticəsində Aşşur dövləti zəiflədi.

E.ə. II minilliyin sonlarında Aşşurun qüdrəti yenidən artdı. Kutı, lullubi, turukki və su tayfaları Aşşurun işğalçılıq siyasətinə qarşı çıxır, müstəqillik uğrunda mübarizə aparırdılar. Xırda vilayət hakimləri Aşşura qarşı müqavimət göstərməkdə çətinlik çəkirdilər. Tez-tez baş verən müharibələr qədim Azərbaycan tayfalarının yenidən dövlət halında birləşməsinə zəruri etdi.

Manna dövləti

 Zamua vilayəti, İzirtu, İranzu, Ahşeri, qızıl cam, heroqlif

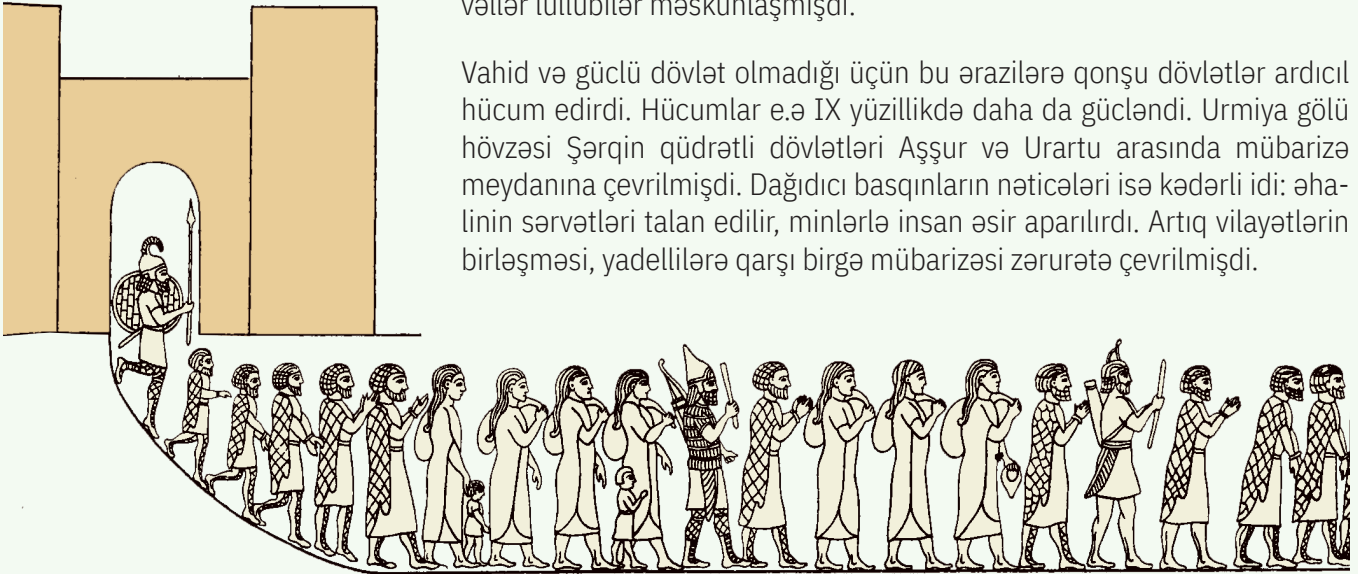

Sizcə, yadelli basqın-
larının qarşısını
uğurla almaq üçün
nələr lazımdır?

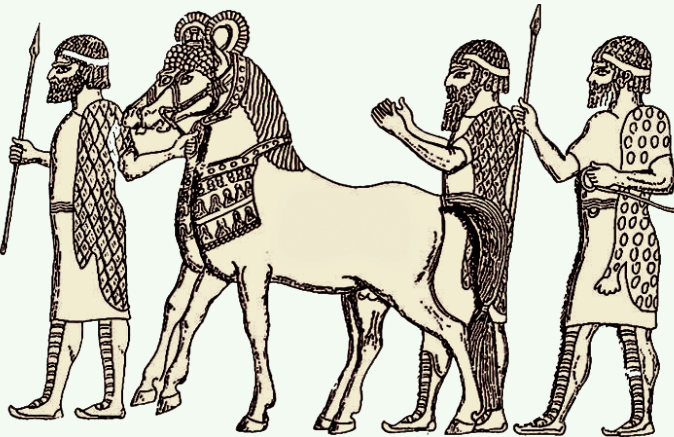
Dövlətin yaranması

Erkən dövlətlər zəifləyib süqut etdikdən sonra Urmiya gölü hövzəsində çoxsaylı xırda vilayətlər meydana gəlmişdi. Hər vilayətin öz başçısı, öz mərkəzi – şəhər-qalası vardı. Onların içərisində ən güclüsü Zamua idi. Urmiya gölünün cənub hissəsində yerləşən bu vilayətdə əvvəllər lullubilər məskunlaşmışdı.

Vahid və güclü dövlət olmadığı üçün bu ərazilərə qonşu dövlətlər ardıcıl hücum edirdi. Hücumlar e.ə IX yüzillikdə daha da gücləndi. Urmiya gölü hövzəsi Şərqi qüdrətli dövlətləri Aşşur və Urartu arasında mübarizə meydanına çevrilmişdi. Dağıdıcı basqınların nəticələri isə kədərli idi: əhəlinin sərvətləri talan edilir, minlərlə insan əsir aparılırdı. Artıq vilayətlərin birləşməsi, yadellilərə qarşı birgə mübarizəsi zərurətə çevrilmişdi.

I Aşşurlar tərəfindən əsir alınanlar

I Mannalılar

Birləşmə prosesində Zamua hakimləri mühüm rol oynadılar. Vilayətlər ya könüllü, ya da zor gücünə birləşdirilirdi. Nəticədə e.ə. IX yüzillikdə Manna dövləti meydana gəldi. Mannanın adı ilk dəfə e.ə. 843-cü ildə buraya yürüş etmiş Aşşur hökmdarının kitabəsində çəkilir. Kitabədən məlum olur ki, hökmdar Zamua ərazisində Munna adlı tayfa ilə rastlaşmışdı.

Manna adı mənşəcə yerli idi. Bu ad əvvəlcə Urmiyaboyu tayfalardan birinə məxsus olmuş, sonra mannalıların birləşdirdiyi torpaqların hamısına yayılmışdı.

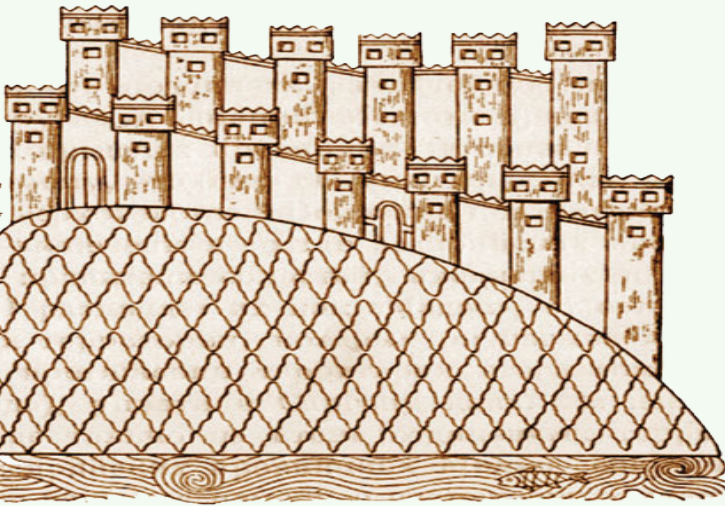
Dövlətin ərazisi və siyasi quruluşu

Manna dövlətinin ərazisi indiki Cənubi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Şimalda Araz çayı dövləti qoruyan təbii maneə rolunu oynayır. Cənub-şərq istiqamətində Midiya ilə qonşu idi. Manna qərb tərəfdən Aşşur, şimal-qərbdən isə Urartu dövlətləri ilə həmsərhəd idi. Dövlətin paytaxtı **İzirtu** şəhəri oldu.

Manna Azərbaycan torpaqlarında meydana gələn ilk quldar dövlət idi. Bütün hakimiyyət hökmdarın əlində cəmləşmişdi. Hökmdar yanında **Ağsaqqallar Şurası** fəaliyyət göstərirdi. Ağsaqqallar hökmdara məsləhətlər versələr də, son qərarı hökmdar özü qəbul edirdi. Hökmdar İrənzudan başlayaraq hakimiyyət irsən – atadan oğula keçməyə başladı. Bu isə o demək idi ki, artıq e.ə. VIII yüzillikdə **Manna monarxiyaya çevrilmişdi**.

* **Monarxiya** tək hakimiyyətlikdir.

I Manna qalası

Manna əhalisi e.ə. III–II minilliklərdə Urmiya gölü hövzəsində yaşamış Kutı, Lullubi, Su, Turukki və s. tayfaların varisləri idi. Təsadüfi deyil ki, e.ə. VIII yüzilliyə aid Aşşur kitabələrində “Kuti ölkəsi”, “Lullubi ölkəsi” kimi ifadələr hələ də qalmaqda idi.

Qonşu dövlətlərə münasibətlər

Manna dövləti e.ə. IX yüzillikdə yaransa da, hələ o zamanlar bütün vilayətləri əhatə etmirdi. Ölkə daxilində vəziyyət gərgin idi. Bəzi vilayətlərin hakimləri müstəqil fəaliyyət göstərir, mərkəzi hakimiyyətə tabe olmurdular. Bu isə Mannanın işğalçılara qarşı müqavimət gücünü zəiflədirdi.

Daxili çəkişmələr dövlətə necə təsir edir?

Amansız və dağıdıcı yadelli yürüşləri birləşmə prosesini sürətləndirdi. Mannanın mərkəzləşmiş dövlətə çevrilməsi hökmdar İranzunun (e.ə. 740–719) dövründə baş tutdu.

Müdrək hökmdar diqqətini, ilk növbədə, dövlətin daxili işlərinə yönəltdi. Vilayət başçıları idarəçilikdən uzaqlaşdırıldı. Onların yerinə hökmdara tabe olan canişinlər təyin edildi. Manna mərkəzləşmiş dövlətə çevrildi. Ölkə daxilində sabitlik yaradıldı.

I İranzu

Ölkə daxilində sabitlik dedikdə nə başa düşürsünüz?

İranzunun düzgün daxili siyasəti nə ilə nəticələndi?

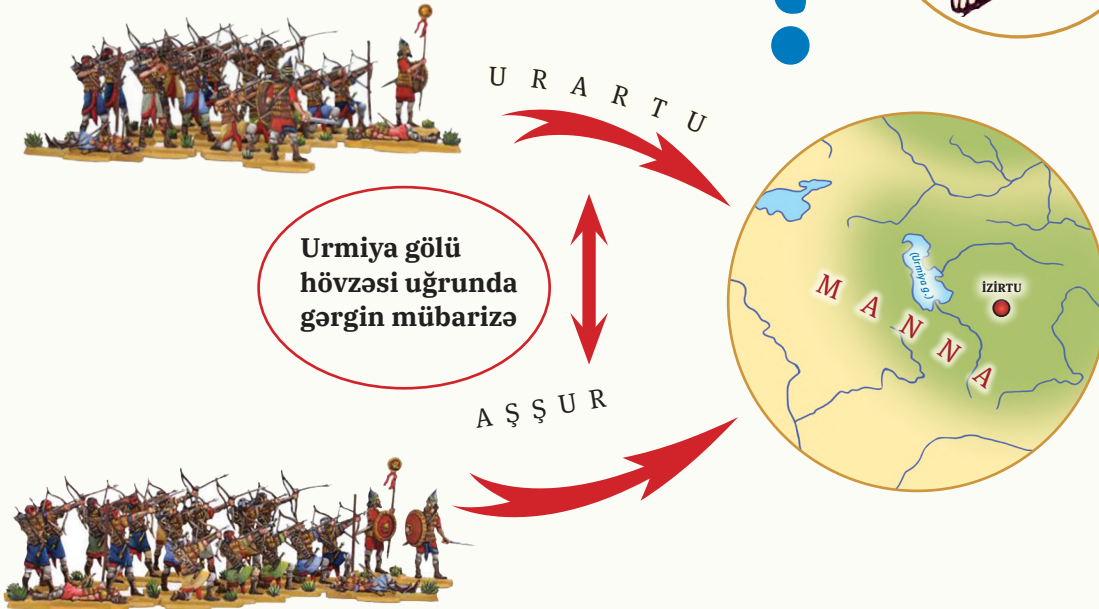

Xarici siyasət

Sxem əsasında danışın:

- *Sxemdə nə təsvir olunmuşdur?*
- *Qırmızı ox işarələri nəyi bildirir?*
- *Sizcə, bu halda İranzu hansı addımı atacaq?*

İranzu iki od arasında qalmışdı: bir tərəfdən Urartunun, digər tərəfdən isə Aşşur dövlətinin ölkəyə basqınları səngimirdi. Hər iki dövlət Mannanın bərkətli torpaqlarına, zəngin sərvətlərinə sahiblənməyə çalışırdı. Urmiya gölü hövzəsi uğrunda bu iki dövlət arasında mübarizə daha da şiddətlənmişdi.

İranzu məhz bu şəraitdən istifadə etmək qərarına gəldi. Tezliklə güclü Aşşur dövləti ilə müttəfiqlik münasibətləri quruldu. İranzu Urartu təcavüzünü dəf etmək üçün Aşşur ilə birlikdə mübarizə aparmağa üstünlük verdi.

Qüvvələr nisbətini düzgün hesablayan Manna hökmdarı bu ittifaqdan yararlanmağa başladı. Urartu məğlub oldu. İşğal etdiyi Manna torpaqları geri qaytarıldı. Beləliklə, Manna güclü dövlətə çevrildi.

Hakimiyyətinin sonuna yaxın İranzuya qarşı daxili narazılıqlar yenidən baş qaldırdı. Urartunun da müdafiə etdiyi vilayət hakimləri, hətta bəzi canişinlər üsyan qaldırdılar. Manna hökmdarı müttəfiqi Aşşur dövlətin-

Mannanı güclü dövlətə çevirən amilləri sadalayın.

II Sargon

dən yardım istəməyə məcbur oldu. II Sarqonun köməyi ilə üsyan yatırıldı. Buna baxmayaraq, ölkədə daxili narazılıqlar qalmaqda idi.

İranzunun ölümündən sonra oğlu Aza hakimiyyətə gəldi. Lakin o, atasının siyasətini davam etdirə bilmədi. Ölkəni qarışıqlıq bürüdü. Aza düşmənlərinə üstün gələ bilmədi və öldürüldü. Manna taxt-tacına Azanın qardaşı Ullusunun yiyələndi: o, Aşşurun düşmənlərinin tərəfinə keçdi.

Aşşur hökmdarı II Sarqon yaranmış vəziyyətlə barışmaq niyyətində deyildi. O, e.ə. 716-cı ildə böyük qoşunla Mannaya yürüşə başladı. Paytaxt şəhəri İzirtu talan edildi.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

*Aşşur hökmdarlarının
kitabələrindən seçmələr*

"Hiddətimdən... əkinlərə daraşan çəyirtkələr kimi bu ölkələrin üstünü aldım. Mannalılar ölkəsində onun (yəni Ullusunun) çar şəhəri İzirtunu quzğun kimi çaldım və onlara əməlli-başlı divan tutdum. İzirtunu yandırdım... Ullusunun günahlarından keçdim və onu atasının çar taxtında əyləşdirdim".

Sizcə, Aşşur hökmdarının Ullusunun bağışlamaqda məqsədi nə idi?

Azanın qatillərindən biri tutulub sərt şəkildə cəzalandırıldı. İranzu ilə münasibətlərini yada salan II Sarqon Ullusunun əfv etdi.

Aşşur ordusunun Manna qalasına hücumu

Ullusunu Aşşur dövlətinin siyasi üstünlüyünü tanıdı və hakimiyyətinin sonuna qədər Aşşur ilə ittifaqı pozmadı. II Sarqon Manna hökmdarının Urartuya verməyə məcbur olduğu qalaları Ullusunuya qaytardı.

Görünür, o, Mannada Aşşur əleyhinə əhvali-ruhiyyəni qızıışdırmaq istəmirdi. E.ə. 714-cü ildə isə müttəfiqlər müqavilə imzaladılar. Bu müqavilə Mannaya hücumlarını davam etdirən Urartu dövlətinə qarşı yönəlmişdi. Razılaşmaya görə, Ullusunu Aşşur ordusunu ərzaqla təmin etməli idi. Əvəzində II Sarqon Urartunun işğal etdiyi əraziləri Mannaya qaytarmağa söz verirdi.

E.ə. 714-cü ildə hərbi səfərə başlayan II Sarqon Uratu hökmdarı I Rusanı məğlub etdi. Bu onun Urartuya ən uğurlu yürüşü idi. Aşşur hökmdarının qələbə münasibətilə yazdırdığı kitabədə deyilirdi: “Mən qəddar düşmənin ayağını Manna ölkəsindən kəsdim, Ullusunun qəlbini razı saldım”.

I Ullusunu

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Aşşur hökmdarlarının kitabələrindən seçmələr

Ullusunu istəyirdi ki, II Sarqon döyüşdə I Rusanı məğlub etsin. Ora-bura səpələnmiş mannalılar öz yerlərinə qayıtsınlar. Aşşur hökmdarı Urartunu yıxmağı, Manna dövlətinin sərhədlərini bərpa etməyi vəd edirdi. O, Manna ölkəsinin məzlum əhəlisinə sülh gətirəcəyinə söz verdi.

Bu qələbədən sonra Urartu zəiflədi və bir daha Mannanın daxili işlərinə qarışa bilmədi. Ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi və daxili sabitliyin qorunması Mannanı gücləndirdi.

Cədvəli tamamlayın.

MANNA	
DAXİLİ SİYASƏT	XARİCİ SİYASƏT
...	...
DAXİLİ SİYASƏTİ MANNAYA NƏ QAZANDIRDI?	XARİCİ SİYASƏTİ MANNAYA NƏ QAZANDIRDI?
?	?

Müstəqil siyasət yürüdən hökmdar

E.ə. VII yüzilliyin birinci yarısında kimmerlərin və iskitlərin Cənubi Qafqaza yürüşü tarixin gedişatını dəyişdi. At üstündə döyüşən bu cəngavər tayfalar Anadoludan (*indiki Türkiyə ərazisi*) keçib Misirə qədər gedib çıxdılar.

I İskit oxçusu

Onlar özləri ilə yeni döyüş üsulları gətirmişdilər. Yüngül zirehə bürünən iskit atlıları düşməni ox yağışına tutur, döyüş arabalarından geniş istifadə edirdilər. O vaxta qədər, əsasən, piyada döyüşməyə üstünlük verən Şərq ölkələri bu hücumların qarşısını almaqda çətinlik çəkirdilər. Aşşur dövləti də bu hücumlardan yaxa qurtara bilmədi.

İskitlər Aşşurun paytaxtı Ninevaya da hücum etdilər. Arxeoloqların dağıdılmış Ninevanın qala divarlarından iskit ox ucluqları tapması bu faktı təsdiq edir.

I İskit ox ucluqları

I İskit suvarisi

İskitlərin gəlişi ilə tam müstəqil siyasət yürüdən Manna hökmdarı hətta Aşşurun sərhəd dəstələrinə belə hücum etməkdən çəkinmədi. Aşşur mənbələri sərhəd qalalarının Manna tərəfindən tutulduğu haqqında məlumatlar verir.

Ahşeri iskitlərlə dostluq münasibətləri qurdu, onları öz ölkəsində yerləşdirərək ordusunu gücləndirdi. Manna hökmdarı Ahşeri yaranmış şəraitdən istifadə edərək Aşşur dövləti ilə ənənəvi ittifaqı pozdu. Mannadan Aşşur xəzinəsinə ödənilən xərac dayandırıldı.

Sizcə, Ahşerinin Aşşur dövlətinə qarşı ittifaq yaratmasının səbəbi nə idi?

Ahşeri Midiya Aşşur əleyhinə baş verən üsyançılara da yardım etdi. Birləşmiş qüvvələr düşməni Midiyadan qovdu.

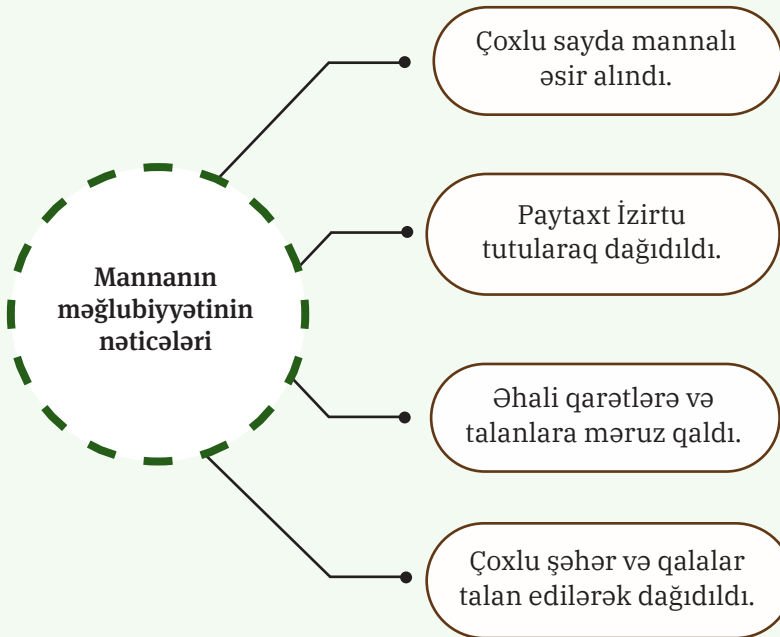
Nə üçün Manna və Midiya əhalisi dərhal iskitlərə qoşuldu?

Aşşur hökmdarı Aşşurbanipal mövcud vəziyyətlə barışmaq niyyətində deyildi. Hiy-ləgər hökmdar qiymətli hədiyyələr göndərərək iskitlərin bitərəfliyinə nail oldu. Beləliklə, Aşşura qarşı formalaşan ittifaq parçalandı. Manna güclü düşmən qarşısında müttəfiqsiz qaldı.

E.ə. 650-ci ildə Aşşurbanipal Mannaya hücumla başladı. Ahşeri ordusu ilə düşmənin qarşısına çıxdı. Baş verən qanlı döyüş Aşşurbanipalın qələbəsi ilə yekunlaşdı. Bu məğlubiyyət Mannaya baha başa gəldi:

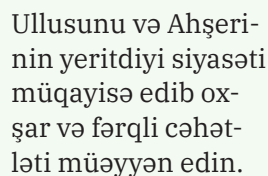

I İskit döyüş arabası

I Aşşurbanipal

E.ə. VII yüzilliyin sonlarında Midiya və Babil dövlətləri birləşərək Aşşura qarşı müharibəyə başladı. Birləşmiş qüvvələr əvvəlcə Aşşur dövlətinin varlığına son qoydu. Manna hökmdarları yaranmış şəraiti düzgün qiymətləndirə bilmədilər. Onların Aşşur ilə birlikdə çıxış etməsi müstəqilliyin itirilməsi ilə nəticələndi. Meydanda təklənən Manna Midiyaya tabe olmağa məcbur oldu.

E.ə. 590-cı ildə Manna dövləti süqut etdi.

Assura hücum

MANNANIN GÜCLÜ DÖVLƏTƏ ÇEVRİLMƏSİNİN SƏBƏBLƏRİ	MANNANIN SÜQUTUNUN SƏBƏBLƏRİ
...	...
Əldə etdiyiniz nəticə ...	

Təsərrüfat

Manna təbiəti olduqca rəngarəng idi. Dağlıq və düzənlik ərazilərin, bol sulu çayların olması maldarlıq və əkinçiliyin inkişafına əlverişli şərait yaradırdı. Əhali yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olur, iri və xırdabuy-nuzlu mal-qara saxlayırdı.

Atçılıq da geniş yayılmışdı. Mannada yetişdirilən cins atların şöhrəti qonşu ölkələrə də yayılmışdı. Aşşur hökmdarı II Sarqon Uşkaya və Tarmakis (*indiki Təbriz*) qalaları arasında yerləşən yaşayış məskəni "ilxı-lar evi" adlandırmışdı.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

"...Mən onların bol məhsulunu yandırdım, dolu anbarlarını açdım və qoşunuma o ki var arpa yedizdirdim", "onun bol məhsulunu saya gəl-məyən qamış kimi kökündən qopartdım... onun lacivərd rəngli gözəl, güllü-çiçəkli, yamyaşıl torpaqlarını, ... atlarının ümid yeri olan çəmənləri-ni də arabaların təkərləri, süvarilərin, döyüşçülərin ayaqları altında tapdaq eləyib çöl-biyabana çevirdim", "bağlarını, qamış kimi sıx ağaclarını... onun şəhərinə yaraşlıq verən, bolluca meyvə ağacları və meynələri olan gözəl bağlarını qırdım".

*Aşşur hökmdarlarının
kitabələrindən seçmələr*

Mənbəyə əsasən Manna əhalisinin məşğuliyyət növlə-rini müəyyən edin.

Mannalılar təsərrüfatda dəvələrdən də istifadə etmişdir. Urartu hökmdar-larından biri mal-qara sürüləri ilə yanaşı, dəvələr ələ keçirdiyini fəxrlə yazır.

Manna əhalisi taxıl, arpa, darı kimi dənli bitkilər becərmişdir. Həsənli adlı qədim yaşayış məskənində qazıntılar aparan alimlər burada anbar-ların olduğunu aşkar etdilər. Anbarlardan müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının qalıqları (*buğda, arpa, əncir və üzüm*) tapılmışdır.

Həsənli yaşayış məskənində
tapılan anbar

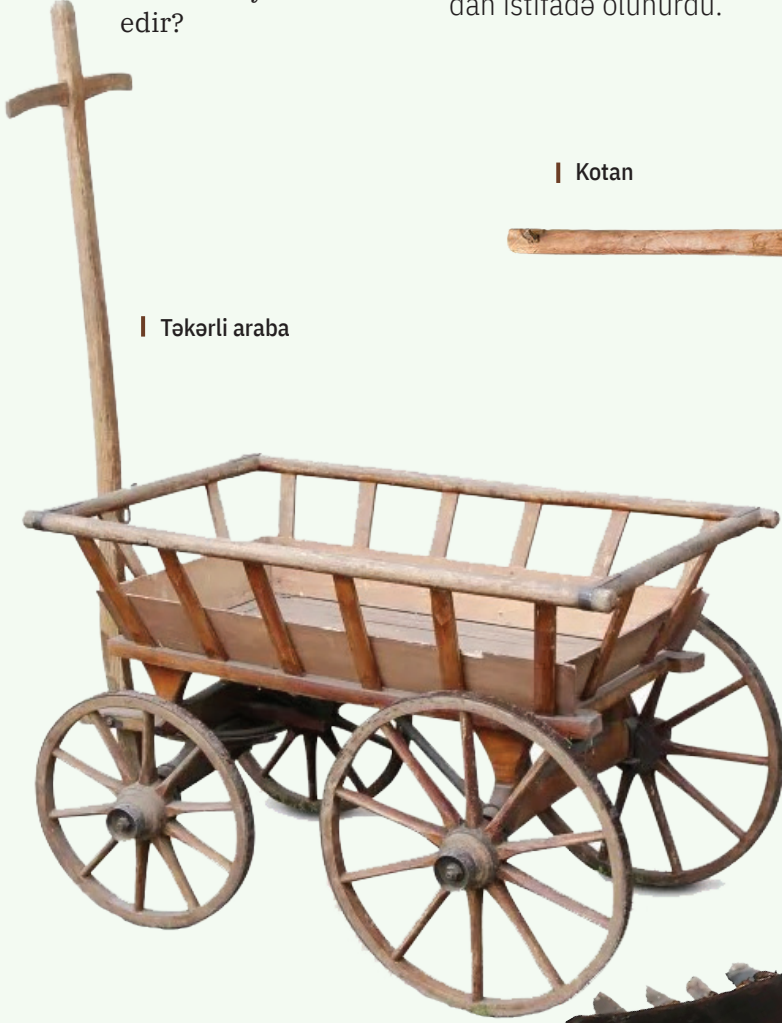

Sizcə, kotan, oraq, təkərli arabalardan istifadə nəyi sübut edir?

Mannalılar tarlalarını ağac kotan və dəmir toxalar ilə şumlayırmışlar. Taxıl və apra dəmir oraqlarla biçilirdi. Dəmir alətlərin tətbiqi isə məhsuldarlığı artırırdı. Əhali bol məhsul əldə edir, artıq məhsullar anbarlara yığılırdı. Təsərrüfat yükləri iki və ya dördtəkərli arabalarla daşıyırdı. Mühəribələr və ya quraqlıq baş verəndə anbarlara toplanmış məhsullardan istifadə olunurdu.

| Kotan

| Təkərli araba

| Oraq

Sizcə, yeraltı arxlar çəkilərkən hansı materiallardan istifadə oluna bilərdi?

Əkinçilikdə süni suvarmanın tətbiqi bol məhsul götürməyə şərait yaradırdı. Urmiya gölü duzlu olduğundan əkinçilik üçün yaramırdı. Buna görə də mannalılar çaylardan arxlar çəkərək tarlalarını suvarırdılar. Bu arxların bəziləri yerin altı ilə çəkilmişdir. Aparılan qazıntılar zamanı uzunluğu 12 kilometrə çatan arxın qalıqları tapılmışdır.

Mədəniyyət

Manna mədəniyyəti, əsasən, Həsənli, Ziviyyə və Mərlikdə aşkar edilən nümunələr əsasında öyrənilmişdir. Mannalılar çoxsaylı şəhər-qalalar inşa etmişdilər. Onların mərkəzində saraylar və məbədlər yerləşirdi. Həsənliyə aşkar edilən məbədin mərkəzində kərpic meydança quraşdırılmışdır. Görünür, burada qurban ayinləri həyata keçirilirmiş.

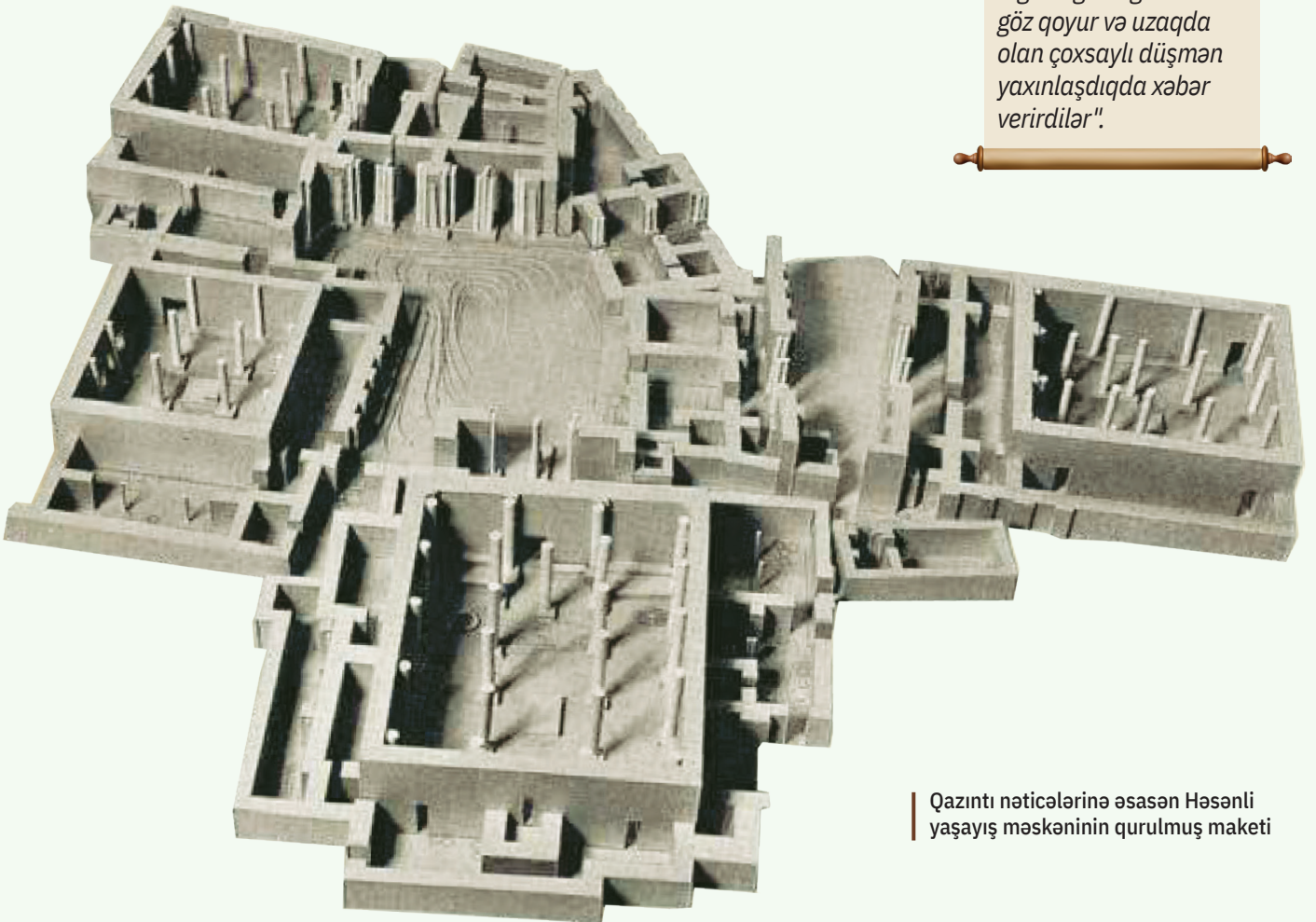
Aşşur və Urartu mənbələri də Manna ərazisində çoxlu şəhər-qalalar olduğu haqqında məlumatlar verir. Qalalar müdafiə üçün əlverişli yerlərdə tikilirdi.

Şəhər-qalalar böyük bir ərazini əhatə edən məskənlər idi. Bunlar daha ciddi möhkəmləndirilirdi. Şəhərlərin iç qalaları, sarayları, məbədləri və digər memarlıq qurğuları vardı. Şəhər-qalaların bəzisi "hökmdar şəhəri" adlanırdı. Belə məskənlərdə hökmdar, əyanlar, vilayət rəisləri yaşayırdılar. Şəhərlər həm də mədəniyyət, din və sənətkarlıq mərkəzləri idi.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Şəhər-qalaların yaxınlığında, hündür yerlərdə xüsusi bürclər də inşa edilirdi. Yadelli hücumları zamanı bu bürclərdə tonqallar yandırılmış.

Mannanın Sanqibutu vilayətində də belə bürclər vardı: "Dağ zirvələrində bürclər ucaldılmışdı, tonqal yandırılıb-yandırılmadığına gecə-gündüz göz qoyur və uzaqda olan çoxsaylı düşmən yaxınlaşdıqda xəbər verirdilər".

Qazıntı nəticələrinə əsasən Həsənli yaşayış məskəninə qurulmuş maketi

Sənətkarlıq

Manna sənətkarları təbii ehtiyatların onlara verdiyi imkanlardan məharətlə yararlanmışlar. Sənətkarlar əlçatan bütün material növlərindən faydalanmış, metal, ağac, sümük, gil, daş, mis, dəmir, gümüş və qızıldan müxtəlif əşyalar hazırlamışlar.

I Qızıl boyunbağı

Sizcə, yerli xammalın mövcudluğunun hansı üstünlükləri var?

Manna ustaları üzərində müxtəlif təsvirlər olan saxsı qablar, metal əşyalar və silindrik möhürlər hazırlamışlar. Tapılan əşyalar mannalıların mənəvi dünyası haqqında qiymətli məlumatlar verir.

Metaldan düzəldilmiş əşyalar

Həsənli, Ziviyyə və digər yerlərdən tapılmış, yüksək zövqlə hazırlanmış sənətkarlıq nümunələri Manna sənətkarları haqqında təsəvvür yaradır.

Həsənliyə tapılmış qızıl camın üzərində qatırlar və öküz qoşulmuş üç döyüş arabası sürən tanrılar təsvir olunub. Günəş, Ay və Tufan (külək-yağış) tanrılarının uzun və saçlaqlı geyimləri var. Saçları isə bellərinə qədər uzanır.

Tanrıları kahinlər qarşılayır. Kahinlərin arxasında qurbanlıq qoyun gətirən iki xidmətçi fiquru var. Onların saçları tanrılardan və kahinlərdən fərqli olaraq qısadır. Öküz qoşulmuş döyüş arabasını sürən Tufan tanrısı müharibə tanrısı hesab edilir. Qatırlar qoşulan arabaları sürən tanrılar isə İkiçayarasında olan Günəş və Ay tanrıları ilə eyniləşdirilir.

I Qızıldan hazırlanmış camlar

Həsənli qızıl camı üzərindəki təsvirlər Mannada çoxtanrılığın yayılmasını sübut edir.

Ziviyədən tapılan qızıl əşya üzərində dirilik ağacı, onun ətrafında dağ keçiləri və qanadlı öküz təsvir olunmuşdur. Dirilik ağacı təbiətin ölməsi və dirilməsi inancı ilə bağlıdır.

Manna sənətkarları silah, zireh və dəbilqələr hazırlamaqda da mahir idilər. Bu əşyalar, adətən, tunc və dəmirdən hazırlanırdı. Ağacdən isə, əsasən, tikintidə geniş istifadə olunurdu.

Manna əhalisi ölümlərin yanına müxtəlif əşyalar qoyurdular. Kişilər silahları, qadınlar isə bəzək əşyaları ilə birlikdə dəfn edilirdi. Qəbirlərin bəzilərində əşyalar bol, bəzilərində isə azdır.

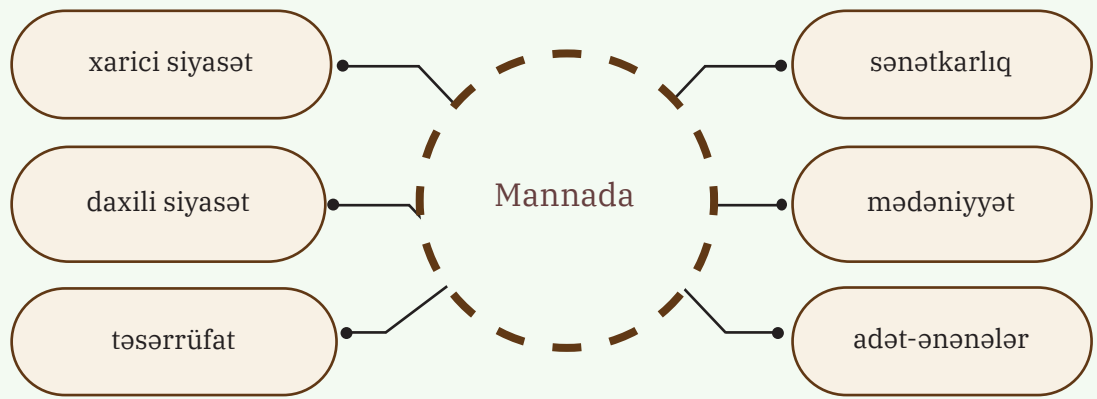
Tapılan müxtəlif əşyalar, şəhər-qala qalıqları mannalıların özünəməxsus yüksək mədəniyyət yaratdıqlarından xəbər verir. Gələcək Atropatena dövləti də bu mədəniyyətdən yararlanacaqdı.

Qəbir abidələrində əşyaların azlığı və ya çox olması nəyi sübut edir?

Öyrəndiklərinizi ümumiləşdirib mətn əsasında sxemi tamamlayın.

İskit şahlığı

E.ə. VII yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycan ərazisində **İskit şahlığı (Kimmer-İskit-Sak dövləti)** yarandı. Bu dövrdə İskit şahlığı Kür çayından başlayaraq Arazdan cənuba – Mannanın şimalına qədər geniş ərazini əhatə edirdi. İskit dövləti daha da güclənərək kimmerləri və midiyalıları özünə tabe etdi.

CƏNUBİ QAFQAZA KİMMER, İSKİT VƏ SAK TAYFALARININ YÜRÜŞLƏRİ

İskitlərin Azərbaycan türk xalqının təşəkkülündə rolunu dəyərləndirin.

Tarixi mənbələrdə sonrakı yüzilliklərdə də iskitlərin sak, sakasen və s. adlarla Azərbaycanda yaşadığı qeyd edilmişdir. Ona görə də **Sakasena, Arsak, Balasakan** və digər toponimlər (yer adları) yaranmışdır.

Sakların əsas hissəsini **massagetlər** təşkil edirdi. Onlar Dərbənd keçidindən Azərbaycan ərazilərinə daxil olub, burada məskunlaşmışlar. Bu tayfalar digər yerli tayfalarla qaynayıb qarışmış, Azərbaycan türk xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR

Massagetlər çoxsaylı və olduqca cəsur xalqdır. Onlar Araz çayının o tayında yaşayır.

Herodot,
qədim yunan tarixçisi

I Sak döyüşçüsü

İskitlər hərbi tarixində hansı yenilikdən istifadə etmişlər?

Kimmer və iskitlərin yürüşü Azərbaycanın siyasi vəziyyətinə necə təsir göstərmişdi?

İskit və Kimmer tayfaları Azərbaycan və Ön Asiya xalqlarının hərbi sənəti sahəsinə ciddi təsir göstərmişdir. Həmin dövrdə iskit tipli silahlar geniş yayılmışdı.

Onlar, ilk dəfə olaraq, at qoşulmuş döyüş arabalarının əvəzinə, daha yüksək sürətə və manevr imkanına malik, hər cür şəraitdə döyüş aparmağa imkan verən atlı qoşun yaratmışdılar.

Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid hadisələri müəyyən edin.

E.ə. VIII
yüzillik

E.ə. VII yüzilliyin
birinci yarısı

E.ə. VII yüzilliyin
ortaları

Midiya dövləti və Azərbaycan

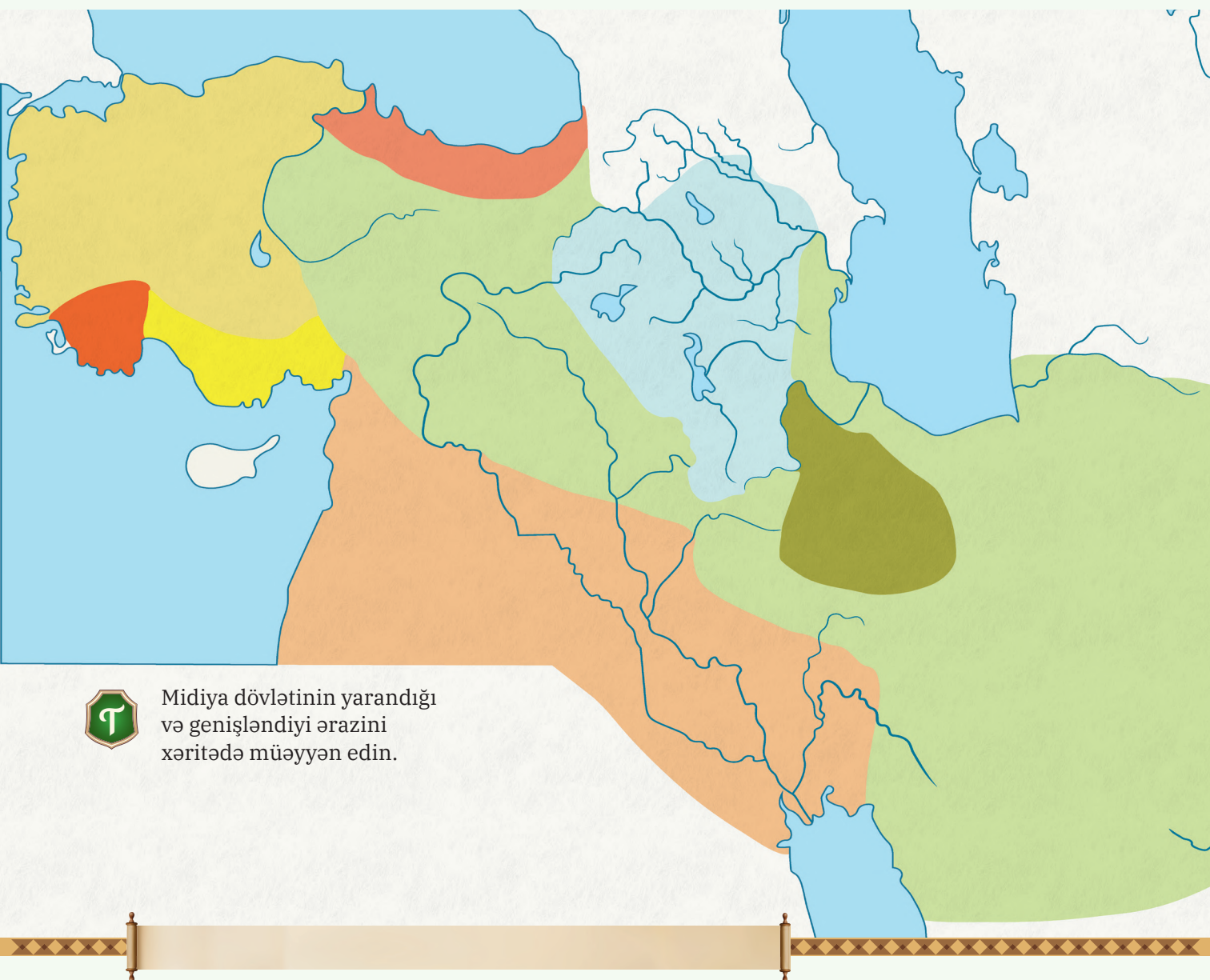
Midiya Mannadan cənub-şərqdə yerləşirdi. Midiya tayfa ittifaqları Assuriya ağalığına qarşı üsyan qaldırdı. Manna, iskitlərin və kimmerlərin köməyi ilə azadlıq əldə etdilər. E.ə. 672-ci ildə Midiya müstəqil oldu. Onun paytaxtı **Ekbatan** idi.

Midiyalıların iskitlər və kimmerlərlə ittifaqı hansı zərurətdən yaranmışdı?

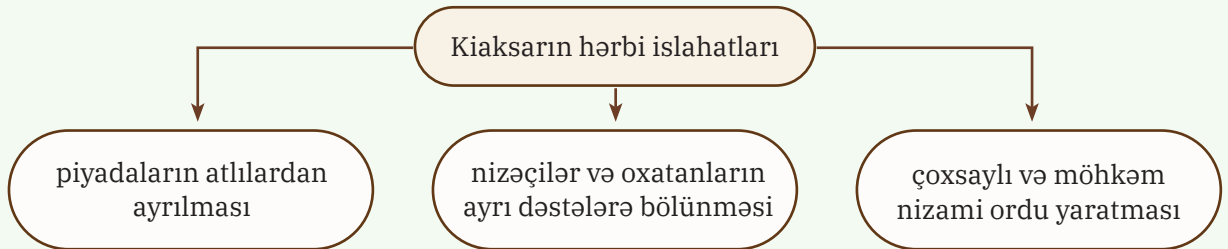
BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Midiyanın ilk hökmdarı qanun və vəzifələri nizamladıqdan sonra ədaləti bərqərar etməyə çalışdı. Hökmdara edilən şikayətlər həll edilmək üçün məsul şəxslərə tapşırılırdı. Hökmdar qanunların xalqa ədalətli şəkildə tətbiq edilməsini təmin etməyə çalışmış, güclü ordu qurmuşdu. Bununla da Midiya dövləti dövrün böyük dövlətləri səviyyəsinə yüksəlmişdi.

Midiya dövlətinin yarandığı və genişləndiyi ərazini xəritədə müəyyən edin.

E.ə. 653-cü ildə Midiya ölkəsi iskitlərin tabeliyinə düşdü. Midiyadakı iskit ağalığına **Kiaksar** son qoydu. O, **hərbi islahat** keçirdi.

İskit və Midiya dövlətlərini Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin davamı hesab etmək olarmı? Cavabınızı sübut edin.

Güclənən Midiya Assuriyaya qarşı **Babil** dövləti ilə ittifaq bağladı. Birgə hücum nəticəsində Assuriya **e.ə. VII yüzilliyin sonunda** süqut etdi və ərazisi bölüşdürüldü. E.ə. VI yüzilliyin əvvəllərində **Manna, İskit şahlığı** və **Urartu** Midiya tərəfindən işğal edildi.

Azərbaycan Əhəməni imperiyasının tərkibində

Kiaksardan sonra Midiya dövləti zəiflədi.

Midiyanın süqutuna hansı amillər təsir göstərmişdir?

Əhəməni sülaləsindən olan **II Kir** Midiyaya qarşı qiyam qaldırdı. Midiya əyanları və sərkərdələrinin bir qismi II Kirin tərəfinə keçdi. **E.ə. 550-ci ildə** həlledici döyüş baş verdi. II Kir Midiya hökmdarını əsir aldı və Ekbatanı ələ keçirdi. Nəticədə Midiya və ona tabe olan Azərbaycanın cənub ərazisi yeni yaradılan **Əhəməni dövlətinin** tərkibinə daxil edildi.

II Kirin Midiya hökmdarını əsir alması

AZƏRBAYCAN ƏHƏMƏNİ İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ

Əhəməni dövləti işğal etdiyi ölkələrdə xalqın üzərinə ağır vergi və **mükəlləfiyyətlər*** qoydu. Müharibə zamanı Əhəməni ordusunu canlı qüvvə ilə təmin etmək ən ağır mükəlləfiyyət idi.

Əhəməni dövlətinin tərkibindəki ölkələr arasında ticarət əlaqələri inkişaf etdi. Bu isə həm də mədəni əlaqələrin genişlənməsinə şərait yaradırdı.

*** Mükəlləfiyyət** müəyyən işləri yerinə yetirmək məcburiyyətidir.

Tomiris haqqında məlumat toplayın, xarici işğalçılara qarşı mübarizədə onun rolunu dəyərləndirin.

II Kir e.ə. 530-cu ildə Azərbaycanın Araz çayından şimal hissəsinə doğru hücum etdi. Lakin Massaget hökmdarı Tomirisin ordusu qalib gəldi. II Kir isə döyüşdə öldürüldü.

| Tomris

Əhəməni sülaləsinin nümayəndəsi **I Dara** bütün imperiyaya, o cümlədən Azərbaycanın hüduclarına yayılmış üsyanları çətinliklə yatıra bildi. Bundan sonra o, geniş işğallara başladı. İlk yürüşlərdən biri Azərbaycanın şimal ərazilərinə oldu. Araz çayından şimaldakı torpaqlar işğal edildi.

Azərbaycan tayfalarının Əhəməni əsarətinə qarşı mübarizəsi

Midiya və Əhəməni dövlətlərini müqayisə edin.

Azərbaycan tayfaları əhəmənilərə vergi ödəyir, həm də hərbi yürüşlərdə iştirak edirdi. Bu tayfalar yunan-Əhəməni müharibələri zamanı Əhəməni qoşununda iştirak etməyə məcbur edilmişdi. Azərbaycan tayfaları Əhəməni sülaləsinin ağalığına qarşı davamlı mübarizə aparmış, qismən müstəqilliklərini bərpa etmişdi.

Əhəməni imperiyasında mövcud olan yüksək mədəniyyətin və incəsənətin inkişafına Azərbaycan tayfalarının da böyük töhfələri olmuşdur.

Makedoniyalı İskəndərin Şərqlə yürüşü və Azərbaycan

E.ə. IV yüzilliyin II yarısında Əhəməni imperiyasının sosial-iqtisadi vəziyyəti pisləşmişdi. Təbə edilən xalqlar üzərində hakimiyyət zəifləmişdi. İmperiyanın müxtəlif ərazilərində üsyanların ardı-arası kəsilmirdi. Belə bir şəraitdə **Makedoniyalı İskəndər** Əhəməni dövlətinə yürüş etdi. Həlledici döyüş **e.ə. 331-ci ildə Qavqamel çölündə (indiki İraq ərazisində)** baş verdi. III Daranın ordusu məğlub edildi.

Qavqamel döyüşündə Azərbaycan tayfaları Atropatın başçılığı ilə Əhəmənilərin tərəfində iğidliklə döyüşmüşdülər.

Makedoniyalı İskəndər Qavqamel döyüşündə

T Midiya və Əhəmənilər dövründə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə bağlı zaman oxu tərtib edin.

T Cədvəli tamamlayın.

MANNA DÖVLƏTİ		MİDİYA DÖVLƏTİ
FƏRQLİ CƏHƏT	OXŞAR CƏHƏT	FƏRQLİ CƏHƏT

Atropatena dövləti

Qavqamel döyüşü, Makedoniyalı İskəndər, Atropat, Qazaka, Atropatena, “səma atları”

Əhəmənilərin süqutu

Əhəməni imperiyasında e.ə. IV yüzilliyin 30-cu illərində hakimiyyət uğrunda çəkişmələr baş verirdi. Bu, Şərqi ən qüdrətli dövlətini zəiflətməşdi. Məmur özbaşınalıqları, satraplar arasındakı çəkişmələr tayfalar və xalqların üsyanlarına səbəb olurdu. Məhz belə bir vaxtda Makedoniyalı İskəndər Şərqi yürüş etdi.

Sizcə, Atropatın III Daranın çağırışlarına cavab verməməsinin səbəbi nə idi?

Sonuncu Əhəməni hökmdarı III Dara İskəndərlə mübarizəni davam etdirmək ümidində idi. O, Midiyada böyük hörmət sahibi Atropatdan da kömək gözləyirdi. Lakin makedon-yunan qoşunlarına ardıcıl məğlubiyyət Əhəməni şahını nüfuzdan salmışdı. Daha ona etibar etmirdilər. Atropat da onun çağırışlarını cavabsız qoydu. İstədiyi hərbi yardımı ala bilməyən III Dara imperiyanın şərq vilayətlərinə qaçdı və yolda öz yaxın adamları tərəfindən öldürüldü. Beləliklə, e.ə. 330-cu ildə Əhəməni dövləti süqut etdi.

Qərb ilə Şərqi ilk böyük toqquşmasında İskəndər qazanmışdı. Lakin Makedoniyalı İskəndərin ölümündən sonra onun qurduğu imperiya da parçalandı. Silah gücünə birləşdirilən ərazilərdə yeni dövlətlər yarandı. Onlardan biri də Azərbaycanın cənub torpaqlarında meydana gələn Atropatena dövləti idi.

Makedoniyalı İskəndər döyüşdə

I Amazonka qadın

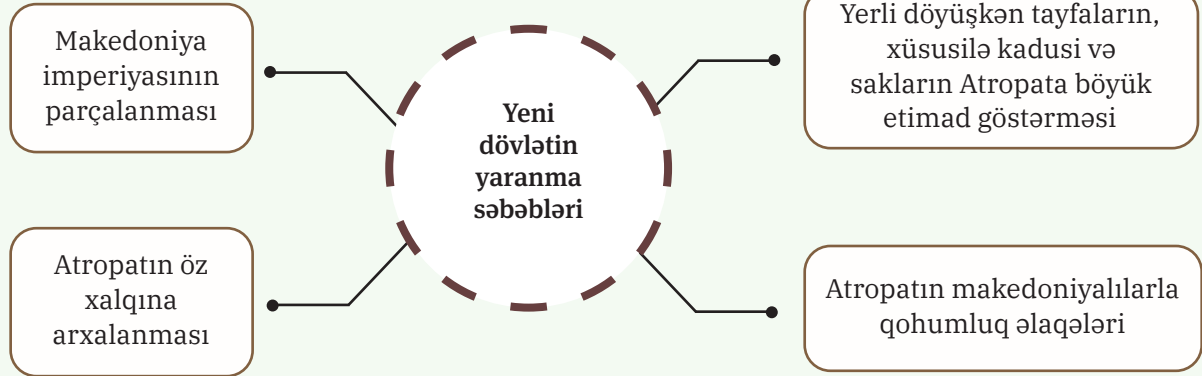
"Albaniyadan yuxarıdakı dağlar" dedikdə Strabon hansı dağları nəzərdə tuturdu?

BİLİRSİNİZMİ?

O zamanlar tez-tez düzəldilən şənliklərin birində Atropat Makedoniyalı İskəndərə yüz nəfər atlı qadınlardan ibarət bir dəstə bağışlamışdı. Yazılı mənbələrdə verilən məlumatlara görə, bunlar döyüşçü qadınlar – **amazonlar** idi. Yunan coğrafiyaçısı Strabona görə, amazon qadınlarının məskəni "Albaniyadan yuxarıdakı dağlardı".

Makedoniyalı İskəndər gözəlliyi ilə seçilən Babil şəhərini özünə mərkəz seçmişdi. O, e.ə. 323-cü ildə qəflətən xəstələnərək bu şəhərdə vəfat edir. Bir müddət imperiyanı Perdikki idarə etdi. Sonradan o da həlak oldu. Makedoniya imperiyası parçalandı. Bundan istifadə edən Atropat yeni dövlətin əsasını qoydu.

Bu dövlət sonralar onun öz adı ilə Atropatena adlandırıldı.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

"Midiya (Mada) iki hissəyə bölünür. Bir hissəsi Böyük Midiya, digər hissəsi sərkərdə Atropatın şərəfinə adlandırılan Atropat Midiyasıdır. Məhz Atropat bu ölkənin makedoniyalıların hakimiyyəti altına düşməsinə yol verməmişdi.

Çar elan edilən Atropat buranı müstəqil bir ölkəyə çevirmişdi.

Atropatena hərbi qüvvə cəhətdən çox güclü ölkədir, çünki o, döyüşə... 10000 süvari və 40000 piyada.. çıxara bilər".

Strabon, "Coğrafiya" əsəri

Atropat Midiyası hansı ərazi idi?

I Atropatena süvarisi

Atropatena ərazisində çoxsaylı tayfalar: maq, müq(mük), kaspi və kadusilər yaşamışdı.

ATROPATENADA YAŞAYAN TAYFALAR

MAQ KAHİNLƏR

od ayininin xidmətçiləri, zərdüştilik təliminin təbliğatçıları və "Avesta" kitabının mühafizəçiləri idilər. Maqlar Madanın, sonralar isə Atropatenanın mənəvi, mədəni və siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar.

MÜQLƏR

yazılı mənbələrdə Araz-
boyu tayfalardan biri kimi
xatırlanır. "Tarixin atası"
Herodotun məlumatından
aydın olur ki, müqlər e.ə. V
əsrin siyasi hadisələrində
iştirak etmişlər. Bu tayfa
Mukan (indiki Muğan çö-
lündə) ərazisində məskun
idi. Alimlər güman edir
ki, vilayətin adı da müq
etnonimindən törəyib.
Adlar arasındakı fərq
sonrakı dövrlərdə aradan
qalxmış, bu ərazi Muğan
kimi tanınmışdır.

KADUSİLƏR

Atropatın və atropatilər
sülaləsinin arxalandı-
ğı döyüşkən və güclü
tayfa idi. Cəngavər tayfa
olan kadusilər öz daxili
müstəqilliklərini Mada və
Əhəmənilərin hakimiyyəti
zamanından qoruyub
saxlamışdılar. Qavqamel
döyüşündən sonra III
Daranın yardım çağırışını
qəbul etməmiş, Atropata
tabe olmağı üstün tut-
muşlar.

KASPİLƏR

haqqında da ilk məlu-
matlar e.ə. V əsrə aiddir.
Onlar Yunan-Əhəməni
müharibələrində iştirak
etmişdilər. Xəzər dənizinin
cənub-qərb sahillərində
yaşadıqlarından yunanlar
bu dənizi Kaspi dənizi
adlandırmışlar. İndi də
Xəzər dənizi Qərb dünya-
sında daha çox Kaspi adı
ilə tanınmaqdadır.

SAKLAR

Atropatın arxalanıb
güvəndiyi döyüşkən tayfa
idi. Mənbələrdə adları
iskit və ya sakasenlər kimi
xatırlanır.

Dövlətin ərazisi, siyasi quruluşu və əhalisi

Atropatena əhalisi əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olmuşdur. Ölkənin iqlim xüsusiyyətləri, münbit torpaqları kənd təsərrüfatının inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Əhali buğda, arpa və digər dənli bitkilər əkib-becərir, bol məhsul götürürdü. Bağçılıq, bostançılıq, üzümçülük də geniş yayılmış təsərrüfat sahələrindən idi.

Strabon “atlar üçün ən yaxşı yem” olan yoncadan bəhs edir. Antik müəllif bu otu **“Midiya otu”** adlandırır, çünki “o, Midiyada çox bitir”. Dağlıq və düzən ərazilərin mövcud olması maldarlığın inkişafına şərait yaradırdı. Yay vaxtlarında heyvandarlıqla məşğul olan əhali sürülərini dağlara – yaylaqlara qaldırır, qış yaxınlaşanda isə düzən ərazilərə enirdilər. Atropatena atları və zərif yunlu dəvələri ilə də məşhur idi. Bu atları qədim dövrlərdə **“səma atları”** adlandırırdılar.

Atropatenada sənətkarlıq sahəsi də qonşu ərazilərdən özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Yerli xammalın olması, yeraltı faydalı qazıntıların bolluğu burada sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradırdı. Həm də Şərqdən Qərbə və Xəzər dənizi boyunca Cənubdan Şimala gedən yollar Atropatenadan keçirdi.

Çin və Hindistandan gələn tacirlər özləri ilə qiymətli Şərq məhsulları: ipək, çini qablar, cürbəcür ədviyyatlar gətirir, əvəzində yerli sənətkarlıq məhsullarını alıb ölkələrinə aparırdılar. Tunc, dəmir, qızıl və gümüşdən hazırlanmış əşyalar dəmirçilik və zərgərliyin inkişafından xəbər verir. Atropatenada saxsı qab istehsalı da geniş yayılmışdı.

Sizcə, qədim dövrdə atlardan və dəvələrdən hansı sahələrdə istifadə olunurdu?

I Atropatena dövrünə aid boyalı saxsı qab

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

“Bu ölkədə Midiya yağı hazırlanır. Bu yağla yağlanmış çox azacıq dartılmış kamandan qopub nəyə isə sancıldıqda bərk alovlanır – sürətlə uçduqda alov sönür, su ilə söndürmək istədikdə alov daha da şiddətlənir və onu söndürmək üçün üstünə torpaq tökməkdən başqa heç bir vasitə yoxdur. Bu yağdan həm hərbi işdə, həm də təsərrüfatda istifadə olunurdu...”

Midiya yağı o dövrün gil və metal çıraqları üçün yanacaq idi. Bu yağ hazırlamaq üçün onun içərisinə xüsusi bir ot tökür, sonra qatılmağa qoyurlar. Yağ qatılmaqda ona qatı yağa bənzər təbii yanacaq əlavə edərək daha da qatılaşıdırırlar. Bu məhsul yerli dildə nafta adlanır”.

Ammian Marsellin, antik müəllif

Hazırda neftdən hansı məhsullar əldə edilir?

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

“ ... “...Adurbadaq-
nın (Atropatenanın)
baş şəhəri Qanzakı
(Qazaka) turanlı
Əfrasiyab inşa
etdirmişdir”.

VI yüzillik. Sasanilər
dövrünə aid
“Səristaniha-i Eranşəhr”

Sənətkarlıq və ticarətin inkişafı şəhərlərin də sayının artmasına təsir göstərdi. Keçmiş qalalar iri şəhərlərə çevrilmişdi. Mənbələrdə Qazaka, Fraaspa, Fanaaspa, Aqnazana kimi iri şəhərlərin adları çəkilir. Paytaxt Qazaka və Fraaspa hökmdar şəhərləri idi. Fraaspa Atropatena hökmdarlarının qış iqamətgahı olmuşdur.

Qonşu dövlətlərlə münasibətlər

Atropatena dövləti güclü qonşuların əhatəsində idi. Atropatın varisləri onun siyasətini davam etdirir, dövlətin müstəqilliyini qorumağa çalışırdılar. Lakin fürsət düşdükcə dövlətin ərazisini də genişləndirirdilər. Roma-yunan müəlliflərinin verdiyi məlumatlara görə, e.ə. III yüzilliyin son rübündə Atropatena dövlətinin ərazisi Qara dəniz sahillərindən Xəzər dənizinədək uzanırdı.

Makedoniyalı İskəndərin imperiyasının parçalanması nəticəsində yaranan dövlətlərdən biri də Selevkilər dövləti idi. Bu dövlət İskəndərin işğal etdiyi şərq torpaqlarında yaranmışdı. Selevki hökmdarı III Antiox böyük Madada ona qarşı baş verən üsyanı yatırdı və e.ə. 223-cü ildə qəflətən Atropatenaya hücum etdi.

Hücuma hazır olmayan Atropatena hökmdarı Selevkilərdən asılılığa düşdü. Lakin bu asılılıq uzun sürmədi. Roma ilə mübarizədə məğlub olan Selevki dövləti zəiflədi və bundan istifadə edən Atropatena yenidən müstəqil oldu.

Bir rüb neçə ildir?

Sizcə, bir dövlət öz
müstəqilliyini
qorumaq üçün hansı
vasitələrə malik
olmalıdır?

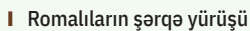
I Karra döyüşü

Selevkilərlə mübarizə aparan parfiyalılar e.ə. II yüzilliyin ikinci yarısında onlara ağır zərbə vurdu. Selevkilərin geniş ərazisi Parfiya dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Parfiya Şərq ilə Qərb dünyası arasında əlaqələndirici bir halqa idi. Çindən Roma torpaqlarına doğru uzanan Böyük İpək yoluna bu dövlət nəzarət edirdi. Ərazilərini qərbə doğru genişləndirən Parfiya şərqə can atan Roma ilə toqquşdu. Tezliklə Ön Asiya o dövrün iki ən iri dövlətinin – Parfiya və Romanın mübarizə meydanına çevrildi.

Beləliklə, növbəti Şərq-Qərb qarşıdurması başlandı.

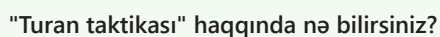

Müttəfiqlərin ən böyük uğuru e.ə. 53-cü ilə aiddir. Həmin ildə indiki Türkiyə ərazisində baş verən Karra döyüşündə Roma ordusu ağır məğlubiyyətə uğradıldı.

Karra döyüşü
Turan taktikası

→ Parfiya ordusu → Roma ordusu

The diagram illustrates the 'Karra döyüşü' (Carra Battle) tactic, also known as the 'Turan taktikası' (Turan tactic). It shows a Parthian army (red arrows) attacking a Roman army (blue arrows) from the rear. The Roman army is positioned in a defensive formation, while the Parthian army is shown attacking from the side and rear, demonstrating the 'Carra' tactic of attacking the enemy's flank and rear.

I Karra ətrafında döyüş

Şekli təsvir edin və mətnlə əlaqələndirin.

Karrada qazanılan qələbə Romanın Şərqə doğru hərəkətinə böyük zərbə oldu.

Roma sərkərdəsi Antoninin əsas məqsədi Şərq torpaqlarını ələ keçirib Makedoniyalı İskəndərin imperiyasına bənzər dövlət qurmaq idi.

E.ə. 36-cı ildə yürüşə başlayan Antoni planı dəyişərək bir-başə Ktesifon üzərinə getmədi. Anadoludan (*indiki Türkiyə ərazisindən*) Atropatenanın şimalına hücum etdi. Atropatena hökmdarlarının qış iqamətgahı Fraaspa mühasirəyə alındı. Birləşmiş Parfiya-Atropatenanın əsas qüvvələri isə romalıları Ktesifonda gözləyirdi.

I Antoni

I Romalı döyüşçü

I Parfiyalı döyüşçü

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Atropatena hökmdarının “eynən parfiyalılar kimi silahlanmış 16 min süvarisi...” var idi. Atropatena hökmdarı Fərat sahilində .. idi.

... Romalılar Atropatenanın paytaxtlarından biri olan Fraaspanı mühasirəyə almağa başlayanda hökmdar özü orada yox idi, “orada Mada (yəni Atropatena) çarının uşaqları və arvadları qalmışdılar”.

Fraaspa uzunmüddətli müdafiəyə hazır idi. Şəhərdə güclü qoşun və böyük ərzaq ehtiyatı vardı. Şəhərin mühasirəsi uzun çəkdi. Romalıların ardıcıl hücumları uğurla dəf edilirdi. Nəhayət, ağır itkilər verən Antoni geri çəkilmək qərarına gəldi. Fraaspa ətrafında romalılar xeyli döyüşçü itirdilər.

Beləliklə, romalıların əzəmətli “Şərq yürüşü” fəlakətlə başa çatdı.

Romalıların məğlubiyyətinin səbəbi nə idi?

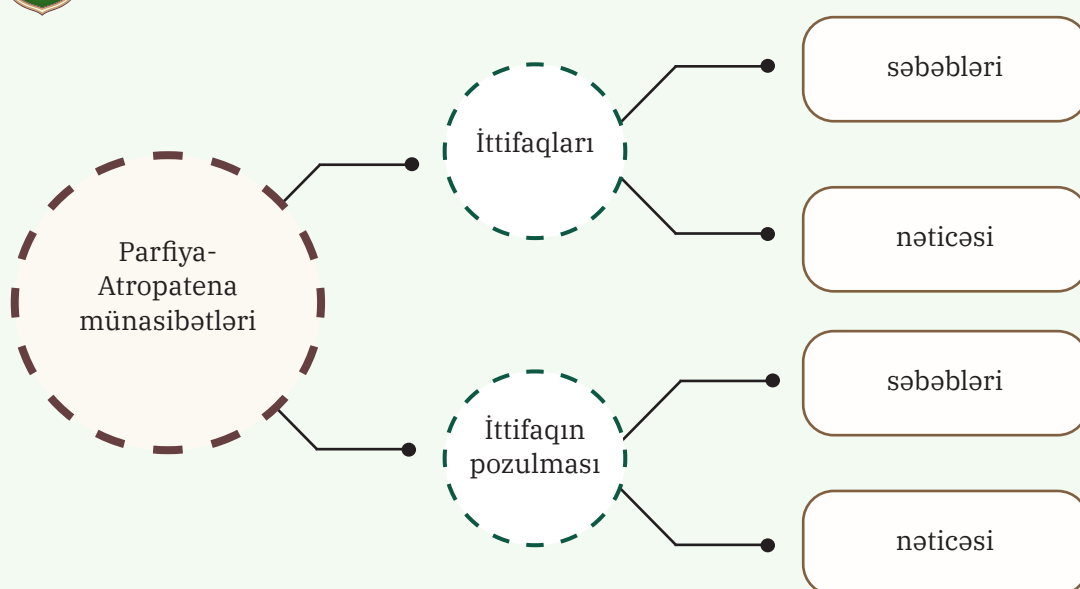
Bu qələbədən sonra Parfiya ilə Atropatena arasında nifaq meydana gəldi. Qənimət bölgüsü üstündə iki hökmdarın arası dəymişdi. Atropatena hökmdarı Parfiya hücumundan ehtiyat edərək Roma ilə yaxınlaşdı. Roma ilə yaxınlaşma Parfiyadan müdafiə olunmaq imkanı yaratdı, həmçinin Kiçik Asiyadakı ərazilər də Atropatenaya tabe edildi.

Eranın ilk illərində isə vəziyyət dəyişdi. Atropatena ilə Parfiya arasında it-tifaq yenidən bərpa edildi. İki ölkə arasındakı münasibətlər nikah diplo-matıyası ilə möhkəmləndirildi. Parfiyada baş verən üsyanda hökmdar öl-dürüldü. Hakimiyyətə ana tərəfdən Parfiya Arşakilər sülaləsinə mənsub olan Atropatena hökmdarının oğlu gəldi.

Beləliklə, Parfiyada Atropatilər sülaləsinin hakimiyyəti başlandı. Sasanilər tərəfindən süquta uğradılana qədər (226-cı il) dövlət bu sülalə tərəfindən idarə olunmuşdu.

Sxem əsasında danışın.

Din

Atropatena və qonşu ərazilərdə zərdüştilik hakim din olmuşdur. Bu dinin ana xəttini bir-biri ilə daimi vuruşan iki qüvvənin mübarizəsi təşkil edir. Bunlardan biri Hörmüzd (Ahuramazda), digəri isə Əhriməndir. Hörmüzd xeyir, Əhrimən isə şər qüvvələri təmsil edir. Zərdüştün dini təlimində baş ilahi qüvvə hesab edilən Hörmüzdü od təmsil edir.

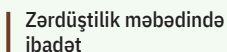
Zərdüştilik dininə inananlar atəşgahlar tikir, orada od yandırır və bu odu qoruyub saxlayırdılar. Onlara görə həyatın əsasını su, od, torpaq və hava (külək) təşkil edir. Bu dörd ünsür müqəddəs hesab edilirdi. Alimlər bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq zərdüştiliyi "təbiət dini" də adlandırırlar.

Zərdüştilik dinini təbliğ edən kahinlər **maq** adlanırdı. Maqlar xalqın başına gələn bütün müsibət və fəlakətləri qəddar ruhun, Əhrimənin fəaliyyəti ilə bağlayırdılar.

Zərdüştilik dininin əsas kitabı "Avesta"dır.

Su, od, torpaq və
hava ünsürlərinə
hansı bayramda rast
gəlmissiniz?

“Avesta”dan məlum olur ki, göstərilən ticarət pul ilə deyil, sadəcə olaraq, mübadilə vasitəsilə həyata keçirilirdi.

1771-ci ildə fransız alimi Anketil Düperon ilk dəfə olaraq “Avesta”-nı fransız dilinə tərcümə etmişdir. Tezliklə kitab bütün Avropada məşhurlaşmış və müxtəlif dillərə tərcümə olunmuşdur.

Pul əvəzinə qoyun, at, öküz, qatır, dəvə və s. kimi heyvanlar istifadə olunurdu. Bu dövrdə maqlara, odu mühafizə edənlərə əməkhaqqı natura ilə ödənilirdi.

Zərdüşt təlimində fiziki tərbiyəyə, xüsusən idmana ciddi yer verilmişdir. Xəstələnmə, zəifləmə Əhrimənin əməlləri hesab olunurdu. Ona görə də Əhrimənlə mübarizə aparmaq üçün sağlamlığa, təmizliyə, qüvvətli olmağa ciddi fikir verilirdi. Zərdüştilərin fikrincə, sağlam bədən sağlam düşüncəyə malik ola bilər. Bu məqsədlə qədim dövrlərdə cıdır yarışları, ox atmaq, ov, çövkən, güləş və s. kimi yarışlar təşkil olunurdu.

“Avesta”da təlim-tərbiyəyə də böyük yer verilirdi.

Ticarətlə bağlı yazılanları əsas götürərək “Avesta”nın təqribən hansı tarixi dövrdə meydana çıxdığını müəyyən edin.

“Avesta”dan nümunələr:

- ◆ təhsil almaq məqsədilə yanınıza gələn şəxsin kim olmasından asılı olmayaraq, onu qəbul edin və istədiyini ona öyrədin.
- ◆ Hər bir şəxs müəllim və tərbiyəçilər vasitəsilə elm öyrənməklə yanaşı, özünün sağlamlığına da ciddi fikir verməlidir. Yalnız bu yolla həmin şəxs yüksək rütbəyə çata bilər.

“Avesta”da təbliğ olunanlardan hansı nəticələr çıxara bilərsiniz?

■ Zərdüştilik dini

Albaniya dövləti

Qərbi Azərbaycan, Albaniya dövləti, Qəbələ şəhəri, Roma, Oroys, Kozis, Zober, Pompey

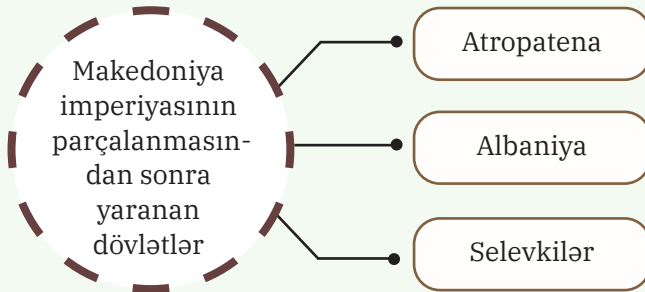
“Biz Azərbaycan deyəndə onun sərvəti-ni, onun gözəl təbiətini nəzərdə tuturuq. Lakin bütün bunlarla yanaşı, respublikanın ən başlıca sərvəti əsrlərdən bəri bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər də zəngin olur”.

Ümummilli lider
Heydər Əliyev

Azərbaycanın şimalında ilk mərkəzləşdirilmiş dövlətin meydana gəlməsi

Sxem əsasında danışın.

Azərbaycanın cənubunda olduğu kimi, şimalında da müstəqil dövlətçilik ideyası yenidən dirçəldi. E.ə. IV yüzilliyin sonunda Albaniya dövləti meydana gəldi.

BİLİRSİNİZMİ?

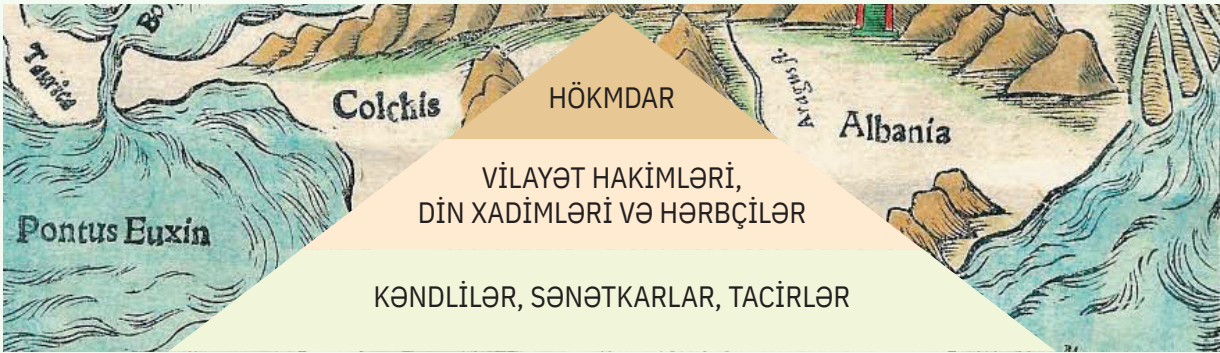
E.ə. VII yüzilliyin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın şimal ərazisi İşquz (İskit-Sak) dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur. İşquz bütün Cənubi Qafqaz ərazisini vahid şəkildə birləşdirən ilk dövlət olmuşdur.

Herodot yazır ki, əsasən, heyvandarlıqla məşğul olan iskitlər özlərini “Skolati” adlandırırdılar. Bu söz İskit dilində “Sak elati” deməkdir.

İşquz dövləti süqut etdikdən sonra onun ərazisi əvvəlcə Midiya, daha sonra isə Əhəməni imperiyasının tərkibinə qatılmışdı. Əhəməninin süqutundan sonra Albaniya meydana gəldi. Bu dövlət Azərbaycanın şimalında idi. Ərazisi və dövlətçilik ənənələri baxımından Albaniya İşquz dövlətinin varisi idi.

Albaniyanın ərazisi Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsini əhatə edirdi. Burada ərazisinə, əhalisinə və yaşayış məntəqələrinin sayına görə ən böyük dövlət Albaniya idi. Paytaxtı Qəbələ şəhəri idi.

Albaniya dövlətinin ərazisi vilayətlərə bölünürdü. Hər bir vilayəti hakim idarə edirdi. Hakimlər yerli tayfalardan təyin olunurdu.

Albaniyada əhalinin təbəqələri

Müharibə vaxtı hakim öz vilayətindən hərbi qüvvə toplayır, Alban hökmdarının çağırışı ilə vahid orduda döyüşdülər.

Qadınlar ailədə və ictimai-siyasi həyatda fəal iştirak edirdilər.

Albaniya işğalçı dövlət deyildi. O, qonşu dövlətlərin ərazisinə heç vaxt hücum etməmişdi. Hərbi əsirlər olmadığından quldarlıq, demək olar ki, zəif inkişaf etmişdi.

Albaniyanın ərazisi geniş olmuşdur. Ölkənin şimal-qərbində Kambisena və Çola vilayətləri yerləşirdi. Cənub sərhədləri isə Araz çayına çatırdı. Kaspiana Albaniyanın Atropatena ilə sərhədində yerləşirdi. Bu vilayətin yerli sakinləri olan kaspilər həm Albaniyada, həm də Atropatenada yaşayırdılar.

Albaniyanın paytaxtı qədim Qəbələ şəhərinin giriş qapısı və qala divarları

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

“... albanlar iberlərlə
Xəzər dənizi
arasında yaşayırlar.”

Strabon
qədim yunan
coğrafiyaçısı

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının ərazisi, Qərbi Azərbaycan (müasir Ermənistan), Dərbənd və ətrafı (Dağıstanın cənubu), Borçalı və Qanix vadisi (müasir Gürcüstanın şərq) Albaniya dövlətinin ərazisinə daxil idi.

Albaniyada və Atropatenada türk mənşəli İskit-Sak tayfalarının sayı çox idi. Onlar hərbi-siyasi idarəetmədə mühüm rol oynayırdı.

Alban tarixçisi Musa Kalankatlı “Albaniya tarixi” əsərində dövlətin hökmdarlarından danışarkən əvvəlcə Sak tayfasına mənsub olan Aranın adını çəkmişdir. Albaniyanın sonralar Arran ölkəsi adlandırılması da məhz Aranın adı ilə bağlıdır.

Xəritədən istifadə etməklə Albaniya dövlətinin vilayətlərini müəyyən edin.

Albaniya dövləti uzun müddət mövcud olmuşdur. Bu, Azərbaycanın şimalında müstəqil dövlətçiliyin davamlı olmasını təmin edən əsas amildir.

Mənbələrə görə, Albaniyada 26 dildə danışan tayfa olmuşdur. Bunlardan İskit, Alban, Uti, Kaspi, Qel, Leq və Qarqar tayfalarını qeyd etmək olar. Onları bir hökmdar idarə edirdi. Bir dövlətin tərkibində yaşayan tayfaların bir hökmdar tərəfindən idarə edilməsi Albaniyanın mərkəzləşdirilmiş dövlət olduğunu göstərir.

Hazırda Qəbələnin Nic kəndində udinlər, Qubanın Xınalıq kəndində xınalıqlılar, Buduq kəndində buduqlular, həmçinin qızlar, cekilər, çilblər (müasir avarlar), saxurlar, ingiloylar və başqaları Albaniyanın qədim tayfalarının varisləri hesab edilir.

İqtisadi inkişaf

Albaniya öz iqtisadiyyatını daxili amillər əsasında formalaşdırmışdı. O, şimaldan və qərbdən dağlarla əhatələnmişdi. Mərkəzi hissəsi Kür və Araz çayları arasındakı bərekətli vadilər idi. Qarabağın düzən ərazilərində və Xəzər dənizi sahillərindəki ovalıqlarda süni suvarma sistemi inkişaf etmiş, kəhrizlər, arxlar və kanallar çəkilmişdi. Ən məşhur süni suvarma sistemlərindən biri Govurarx idi. Bu arx Araz çayından Qarqar çayınadək Mil düzünü suvarırdı.

Daxili amillər dedikdə nə nəzərdə tutulur?

Govurarx

ALBANIYADA İNKİŞAF ETMİŞ

BALIQÇILIQ

Tuncdan nəre balığı fiqurları
(e.ə. III–I yüzilliklər, Bakı)

Albaniyanın şərqində Xəzər dənizi sahillərində duz mədənləri bol idi. Burada yaşayan kaspilər, əsasən, balıqçılıq təsərrüfatı ilə məşğul idilər. Ovlanan balıqlardan müxtəlif məhsullar hazırlanır və qonşu ölkələrə aparılırdı.

HEYVANDARLIQ

MALDARLIQ

Albaniyanın qərbindəki Borçalı və Göyçə yaylaqları heyvandarlığın inkişafı üçün otlaqlarla zəngin idi.

ATÇILIQ

Albaniyada hakim təbəqə, təsərrüfatla məşğul olan və orduda xidmət edən hər kəs ata sahib idi. Burada atlar və dəvələrdən karvan ticarətində geniş istifadə edilirdi.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Kaspilər balıq ovlayır, duzlayır və qurudur-dular. Sonra hazır məhsulu dəvələrə yükləyib böyük şəhərlərə aparırdılar. Kasp (Xəzər) dənizində “şişburun” adlanan böyük balıqları tutur, onları dəvələrlə Ekbatana (Həmədan) aparırdılar.

Balıqların piyindən məlhəm, içalatından isə yapışqan hazırlanırdı.

Klavdi Elian, *Qədim Roma tarixçisi*

Sizcə, nə üçün balıqçılıq duz mədənlərinin olduğu yerdə idi?

Albaniyada maldarlığın və əkinçiliyin inkişafına şərait yaradan amillər hansılardır?

TƏSƏRRÜFAT SAHƏLƏRİ

ƏKİNÇİLİK

BOSTANÇILIQ

ÜZÜMÇÜLÜK

BAĞÇILIQ

Taxıl məhsullarından arpa və buğda becərilirdi.

TOXUCULUQ

DULUSÇULUQ

METALİŞLƏMƏ

Toxuculuq məhsulları olan xalça və kilim qonşu ölkələrə də ixrac olunurdu. Xalça toxumaq üçün qoyun və dəvə yunundan hazırlanmış iplərdən istifadə edilirdi.

Dulusçular gildən kirəmit, kərpic, müxtəlif qablar və fiqurlar hazırlayırdılar. Kirəmitdən evlərin damını örtmək üçün, kərpicdən divar hörgüsündə istifadə olunurdu.

Metallardan müxtəlif bəzək və digər əşyalar hazırlanırdı.

Tuncdan at fiqurları (e.ə. III–I yüzilliklər, Ağsu, Nərgizava)

Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafı hansı amillərlə bağlı idi?

An illustration of three traditional huts with conical thatched roofs made of straw or reeds. The huts are situated in a green field with a line of trees in the background. In the foreground, the top of a person's head is visible, looking towards the huts. A small, dark, smoke-emitting structure is on the left.

A woman with dark hair tied back, wearing a white dress, is seated on the ground, spinning yarn on a traditional spinning wheel. She is holding a spindle and a ball of yarn. The scene is set outdoors with a large, dark, rounded pot and a smaller, light-colored pot nearby. The background is a soft, hazy landscape.

Eramızın ilk əsrlərində su dəyirmanlarından istifadə olunmuşdur.

Taxıl ehtiyatı iri saxsı küplərdə və quyularda saxlanılırdı.

Taxılı xırmanda ağac vəllə döyürdülər.

Qış üçün əsas ərzaq ehtiyatı yaylaqlarda hazırlanır, xüsusi dəri tuluqlar, quyular və saxsı küplərdə saxlanılırdı.

Albaniyada əsas gəlir mənbələrindən biri *ticarət* idi. Ticarət isə sənətkarlığın inkişafı ilə bağlı idi.

Albaniya dövləti yaranana qədər ticarət, əsasən, mal mübadiləsi ilə aparılmışdır. Dövlət yaranandan sonra isə puldan istifadə edilməyə başlanıldı. Bu, ticarətin artmasına səbəb oldu. Ticarətdə puldan geniş istifadə edilməsini Şamaxı, Qəbələ, Bərdə və Ağsudan tapılmış gümüş pul dəfinələri sübut edir.

Ticarətdə geniş istifadə edilən ən qədim pullar *Makedoniyalı İskəndərin adına kəsilmiş gümüş pullar idi*. E.ə. III yüzilliyin birinci yarısından başlayaraq Albaniyada İskəndərin pullarına oxşar pullar zərb edildi.

Albaniyada zərb olunmuş gümüş pullar (e.ə. III–I yüzilliklər. Ağsu, Nüydü dəfinəsi)

Şəhərlərin qala divarları ilə əhatə olunmasının hansı üstünlükləri var idi?

Hökmdarlar şəhərləri karvan yolları üzərində saldırır, onları qala divarları ilə əhatə edirdilər.

Strabon Albaniyanın paytaxtı Qəbələ ilə yanaşı, Ayniyana və Anariaka şəhərlərindən də bəhs edir. II yüzillikdə yaşamış yunan coğrafiyaçısı Ptolemey Albaniyanın 29 şəhəri olduğunu qeyd edir.

Yadellilərə qarşı mübarizə

Albaniyanın böyük ordusu var idi. Albanlar da, iskitlər kimi, çox döyüşkən və mübariz olmuşlar.

Roma dövləti Şərqdən gələn ticarət yollarına nəzarət etməyə can atırdı. Əsas məqsədi isə Hindistanı Qara dənizlə birləşdirən ticarət yolunu ələ keçirmək idi.

E.ə. 66-cı ildə Roma sərkərdəsi Pompey Cənubi Qafqaza yürüş etdi. Bu zaman Albaniya dövlətinin hökmdarı **Oroys** idi. *Kür sahilində baş verən döyüşdə* albanlar cəsarətlə vuruşsalar da, romalılara məğlub oldular. Pompey albanların ciddi müqavimətini görüb Oroysla saziş bağladı və İberiyaya doğru hərəkət etdi.

E.ə. 65-ci ildə *Qanix çayı yaxınlığında növbəti döyüşdə* alban ordusuna Oroysun qardaşı **Kozis** başçılıq edirdi. Kozis Pompeylə təkbətək döyüşə girərək ona mizraq atsa da, Pompeyin əynindəki zireh onu qorudu. Pompey nizəsi ilə Kozisi ölümcül yaraladı.

Bu döyüşdə hərbi hiylə işlədən Pompey yenidən qalib gəldi. Alban döyüşçülərinin əksəriyyəti pis silahlanmışdı. Lakin albanlar süvari cəhətdən romalılardan üstün idi. Buna görə də Pompey bu döyüşdə hərbi hiylə işlədərək öz kiçik atlı dəstəsini önə buraxdı və albanları döyüşə cəlb etdi. Özünün çoxsaylı piyadalarına isə Pompey dizi üstə çökməyi, qalxanlarının altında gizlənməyi əmr etdi. Hiyləsi baş tutan Pompey ordunun qalan hissəsi ilə albanlara arxadan zərbələr endirdi və onları sıxışdırdı.

Romalılar əsir tutduqları albanların içərisində döyüş meydanında rəşadətlə mübarizə aparmış yaralı qadınları gördükdə heyrətlənmişdilər.

Sizcə, albanların romalılara məğlub olmasının səbəbi nə oldu?

Alban döyüşçüsünə aid tunc dəbilqə və xəncər (e.ə. III–I yüzilliklər, Ağsu, Nüydü düzü)

Cədvəli doldurun.

E.Ə. 66–65-Cİ İLLƏRDƏ POMPEYİN ALBANİYAYA YÜRÜŞÜ	
Səbəblər	Nəticələr

Pompey Oroysu öz düşərgəsinə dəvət etsə də, Oroys onunla görüşməyib məktub və hədiyyələr göndərərək sülh təklif etdi. Sülh sazişini qəbul edən Pompey qoşunu ilə ölkəsinə qayıtdı.

E.ə. 36-cı ildə Roma qoşunu alban hökmdarı **Zoberlə** döyüşdə qalib gəldi. Zober Romaya sadıq qalacağına və onun müttəfiqi olacağına söz verdi.

I yüzillikdə Albaniya Roma imperiyası ilə əlaqələri möhkəmləndirməyə çalışırdı. Qobustanda Böyükdaş dağının ətəyində 84–96-cı illərə aid olan latın dilində yazılmış daş kitabə Roma ordusunun burada olduğunu sübut edir.

QOBUSTAN KİTABƏSİ

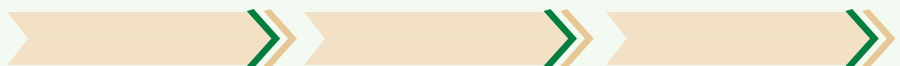
Kitabənin latın dilində mətni:
IMP DOMITIANO CAESARE AVG
GERMANICO LVCIVS IVLIVS MAXIMVS
LEGIONIS XII FVL

Tərcüməsi: “Müqəddəs Sezar (imperator)
Germanik Domisianın rəhbərliyi altında.
Lusius Yulius Maksimus. XII Fulminata
(İldırımsürətli) Legion”

(84–96-cı illər, Qobustan, Böyükdaş dağı)

Qavqamel döyüşü, Kür sahilində və Qanıx sahilində döyüşləri əks etdirən zaman oxu tərtib edin.

I–III yüzilliklərdə Şimali Qafqazda yaşayan alan tayfaları Albaniya və Atropatenaya qarətçi yürüşlər etdilər. Məqsədləri qənimət əldə etmək idi. Alan tayfalarının ən böyük yürüşü 72–74-cü illərdə oldu. Mingəçevirdə və Qəbələdə aşkar edilmiş katakomba qəbirləri alanlara aid idi.

II yüzilliyin I yarısında Roma imperatoru Adrian alban hökmdarları ilə dostluq əlaqəsi saxlayıb onlara qiymətli hədiyyələr göndərmişdi. Albaniyanın Roma ilə siyasi-iqtisadi əlaqələri III yüzilliyin ortalarına kimi davam etmişdir.

I yüzillikdən başlayaraq Albaniyanın Roma imperiyası ilə yaxınlaşmasının səbəbləri hansılardır?

Mətnə əsasən cədvəli tamamlayın.

ALBANIYA DÖVLƏTİNƏ HÜCUMLAR		
Nə vaxt?	Hansı qüvvələr hücum etmişdi?	Nəticə necə oldu?

Mədəniyyət

Albaniya və Atropatena dövlətlərində yunan mədəniyyətinin yayılması nəticəsində **kirəmit*** istehsalı meydana gəlmişdi. Binaların üstü kirəmitlə örtülürdü.

Alban memarları qala divarları, istehkamlar, sədlər və məbədlər inşa etmişlər. Binaların bünövrəsi çay daşlarından, divarları isə çiy kərpicdən tikilirdi. Binaların içərisində sütunlar ucaldılırdı. Qəbələ şəhəri müdafiə səddi ilə əhatə olunaraq ətrafında dərin xəndək qazılmışdı.

***Kirəmit** damların üstünü örtmək üçün gil, ya sementdən hazırlanan novşəkilli lövhəcikdir.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Borçalı, Gədəbəy, Göyçə gölü ətrafında, Zəngəzur və Naxçıvanda iri qaya parçalarından inşa edilmiş qalaların qalıqları bu günə-dək qalmaqdadır. Bu qalalar və onların yaxınlığında yerləşən kahalar yarıköçəbə (elat) həyat tərzini sürən tayfaları düşmənin hücumundan, qar, yağış və müxtəlif təbii fəlakətlərdən qoruyurdu.

Qədim Azərbaycan tayfaları, əsasən, yaylaq və qışlaq maldarlığı ilə məşğul olduğundan yarıköçəbə həyat tərzini sürürdülər.

A photograph of the Stonehenge megalithic monument in Armenia. The image shows several large, weathered stone structures arranged in a circular pattern on a dry, grassy plain. The stones are light-colored with dark, possibly carved, markings. In the background, there are rolling hills and a clear blue sky. The foreground is covered with dry grass and small rocks.

Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonu ərazisində yerləşən Qoşundaş abidələrinin adını Ermənistan hakimiyyəti saxta adlarla əvəz etmişdir.

Albaniyada xristianlığın yayılmasından sonra inşa edilmiş kilsələrin əksəriyyəti qədim məbədlərin qalıqları üzərində ucaldılmışdır. Bütün Qafqaz regionunda ilk xristian kilsəsi olan Şəkinin Kiş kəndindəki kilsə qədim alban məbədinin üzərində inşa olunmuşdur.

Azərbaycanda feodal münasibətlərinin yaranması

 feod, feodalizm, aqrar cəmiyyət, təhkimçilik, irsi və şərti torpaqlar

III yüzillikdə Azərbaycanda və qonşu ölkərdə sosial-iqtisadi münasibətlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Bu dövrdə dövlətə hərbi və mülki xidmət göstərən ayrı-ayrı şəxslərə torpaqlar (ərazilər) verildi. Belə torpaqlar **feod (mülk)**, onun sahibi isə **feodal** adlanırdı.

Feodal ona verilən ərazidə idarəetmə ilə məşğul olur, burada yaşayan kəndlilərdən vergi toplayırdı. Dövlətə xidmət müqabilində torpaq mülkiyyətinin verilməsinə əsaslanan sosial-iqtisadi sistem **feodalizm** adlanır.

Şərq ölkələrində qədim dövrlərdə torpaq, əsasən, dövlətin mülkiyyətində idi. Dövlətə xidmət müqabilində verilən şərti torpaq mülkiyyətinin irsi və müvəqqəti formaları yarandı. Beləliklə, **III yüzillikdə** Azərbaycanda tədricən feodal münasibətləri yaranmağa başladı.

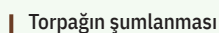

Azərbaycanda feodal münasibətləri nə vaxt yarandı?

Atropatena və Albaniyada feodal münasibətlərinin yaranması oxşar xüsusiyyətlərə malik idi.

ALBANİYADA FEODAL MÜNASİBƏTLƏRİNİN YARANMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
✓	Torpaq üzərində dövlət mülkiyyət formasının üstünlük təşkil etməsi və bunun dövlət hakimiyyətinin güclənməsinə, mərkəzləşməsinə səbəb olması;
✓	Hökmdar və ailə üzvlərindən sonra iri torpaq mülkiyyətinin alban kilsəsinə məxsus olması;
✓	Feodalların da torpaq mülkiyyətinə malik olması;
✓	Erkən orta əsrlərdə kəndlilərin bir hissəsinin, az da olsa, xüsusi torpaq mülkiyyətinin olması.

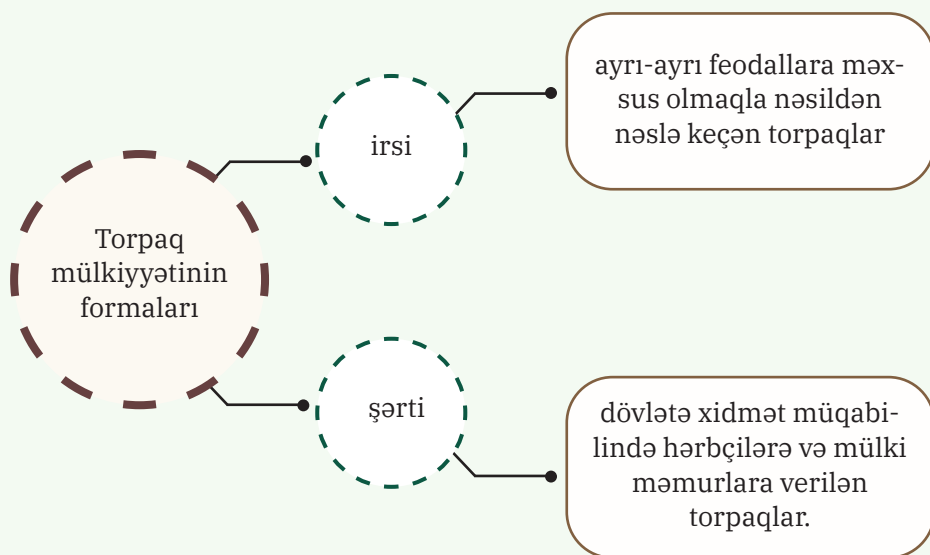
Azərbaycanda və bütövlükdə Şərqdə torpaqlar, əsasən, dövlət mülkiyyətində idi. Təbii-coğrafi şərait əkinçilik üçün süni suvarma sisteminin yaradılmasını tələb edirdi. Bu isə yalnız dövlət tərəfindən həyata keçirilə bilərdi.

Torpaq sahibliyi. Feodallar

Erkən orta əsrlərin başlanğıc mərhələsində torpaq sahibliyinin əsas formaları **irsi və şərti torpaqlar** idi. Feodal münasibətlərinin inkişafı gedişində tədricən şərti torpaq mülkiyyətinin irsi mülkiyyətə çevrilməsi prosesi baş verdi. İlk vaxtlar irsi torpaq mülkiyyətinin sahibləri içərisində əsas yeri hökmdar ailəsinin üzvləri və əyanlar* tuturdular. Şərti torpaqların əsas sahibləri isə hərbcilər və qismən də mülki məmurlar idi.

* Əyan sarayda və əyalətlərdə müəyyən yüksək vəzifə tutan şəxsdir.

İrsi və şərti torpaq formalarının xüsusiyyətlərini müəyyən edin.

Dövlətə hərbi və mülki xidmət müqabilində torpaq alan şəxslər feodallara çevrildilər. Feodal əyanlarla yanaşı, din xadimləri və məbədlər də torpaq sahibliyinə malik ididilər.

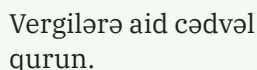
V-VI yüzilliklərdə feodal münasibətlərinin qəti möhkəmləndiyi bir zamanda irsi torpaq sahibliyi əhəmiyyətli yer tutmağa başladı. Hətta vilayət hakimi vəzifəsi də, bir qayda olaraq, irsən atadan oğula keçirdi. Vilayət hakimi artıq təkcə inzibati vəzifə sahibi olmayıb, həm də tədricən iri torpaq sahibinə çevrilirdi.

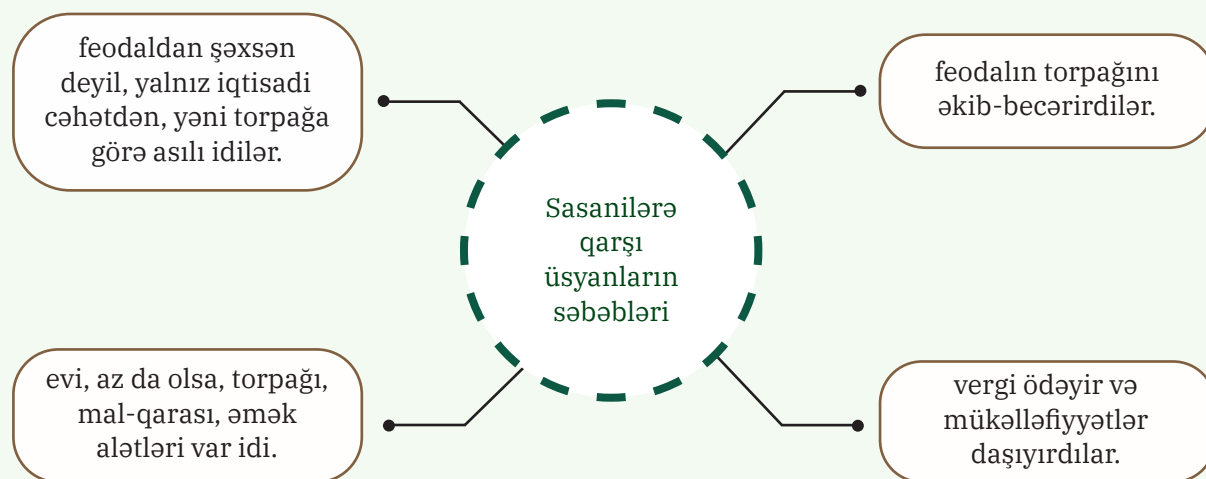
Sizcə, bu vəziyyət sosial və iqtisadi vəziyyətə necə təsir göstərə bilər?

Torpaqdan istifadə müqabilində kəndlilər dövlətin xəzinəsinə **torpaq vergisi** ödəyirdilər. Bu, torpaqdan əldə edilən məhsulun müəyyən hissəsini təşkil edirdi. Şəhər sənətkarları və tacirlərdən də xüsusi vergi alınırdı.

Vergi toplanmasından əldə edilən gəlir hesabına çoxsaylı qoşun saxlanırdı. Feodal münasibətlərinin sonrakı inkişaf prosesində dünyəvi feodal-ların və dini qurumların xeyrinə də vergi və rüsumlar ödənilməsinə, müxtəlif mükəlləfiyyətlər yerinə yetirilməsinə başlandı.

A painting depicting the Parable of the Unmerciful Servant. On the right, a large, seated man in a red robe and blue turban (the master) points his finger at a group of men and a bull. One man is kneeling, holding a large sack. The others stand behind him, holding bundles of wheat. In the foreground, a wooden chest is open, filled with gold coins. The background shows a landscape with a small tower and mountains.

Keçmiş azad icma üzvləri əvvəllər yalnız dövlətə vergi ödəyirdilər. Sonralar həm dövlətə, həm də icma torpaqlarının yerləşdiyi vilayətin hakimi olan feodallara məhsulun bir hissəsini vergi şəklində ödəməli, müxtəlif mükəlləfiyyətlər icra etməli idilər. Müxtəlif dövrlərdə bəzi hökmdarlar tərəfindən vergi və torpaq mülkiyyəti sahələrində müəyyən islahatlar, yəni dəyişikliklər həyata keçirilmişdir.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Sasanilər dövründə vergilər hər mahalın əkin sahəsinin məhsuldarlığından və habelə onun mövqeyindən (şəhərə yaxın və ya uzaq olması ilə əlaqədar) asılı olaraq məhsulun 1/3-dən-

1/6-i həcmində toplanırdı. Vergilərin bu qayda ilə toplanması bir sıra çətinliklər törətdiyinə görə əkinçiləri narazı salırdı. Belə ki dövlət məmurları öz vəzifələrindən istifadə edib, məhsulun vaxtında yoxlanılıb və vergi miqdarının təyin edilməsini ləngidirdilər. Bu səbəbə görə də məhsulun xeyli hissəsi tələf olurdu.

Ona görə də VI yüzillikdə vergi sisteminə dəyişiklik edilməsi qərara alındı. Vergilər məhsulun həcminə görə deyil, torpaq sahələrinə görə təyin edilməyə başladı. Məhsulları təbii xəstəliklərə məruz qalmış şexslərə güzəştlər edilirdi. Həmin dəyişiklikdən sonra natural şəkildə toplanan məhsulun bir hissəsi pul vergisi ilə əvəz edildi.

Feodal münasibətlərinin inkişafının hansı sosial nəticələri oldu?

Cədvəl əsasında danışın. Azərbaycan və Qərbi Avropada feodalizmin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.

	AZƏRBAYCAN	QƏRBİ AVROPA
MÖVCUD OLDUĞU DÖVR	III əsr – XIX əsrin II yarısı	V əsr – XVII əsrin ortaları
TORPAQ MÜLKİYYƏTİ	Əsasən, dövlətin mülkiyyətində idi.	Feodalların geniş torpaq mülkiyyəti mövcud idi.
KƏNDLİLƏRİN VƏZİYYƏTİ	Kəndlilər təhkimli deyildilər.	Kəndlilər təhkimli idi, yəni feodallardan şəxsən asılı idilər.
FEODALLAR	Süni suvarma şəraiti əlverişli olmadığı üçün feodallar, əsasən, təsərrüfatla məşğul olmurdular.	Feodalların xüsusi təsərrüfatları var idi.

Azərbaycan Sasani imperiyası dövründə

Mərkəzləşdirilmiş dövlət, Arşakilər sülaləsi, Sasani-Roma müharibəsi, Sasani şahı I Xosrovun inzibati islahatı, Məzdəkilər hərəkəti

Sasani dövlətinin yaranması

* **Mərkəzləşdirilmiş dövlət** əyalətlərin birbaşa mərkəzi hakimiyyətin təyin etdiyi məmurlar tərəfindən idarə edil-məsidir.

I Ərdəşir Babəkan

Atropatena və Albaniya bizim eramızın ilk yüzilliklərində **Parfiya – Arşakilər** sülaləsinin hakimiyyəti altında idi. Roma imperiyası ilə uzun sürən müharibələr və daxili çəkişmələr nəticəsində Parfiya tədricən zəiflədi. Əyalət hakimlərindən biri olan **Ərdəşir Babəkan** 226-cı ildə Parfiya dövlətinə son qoydu. Beləliklə, **Sasani dövlətinin** əsası qoyuldu. Dövlətin və sülalənin adı Ərdəşir Babəkanın babası Sasanın adı ilə bağlı olmuşdur.

Sasanilər Parfiyanın asılı dövlətlər sistemini ləğv edərək **mərkəzləşdirilmiş dövlət** yaratdılar. Yeni daxili müstəqilliyə malik olan asılı dövlətləri ləğv edərək əyalətə çevirdilər. Sasani hökmdarları **şahənşah (şahlar şahı)**, tabe olan ərazilərin hakimləri isə **şah** adlanırdı. Şahənşahdan sonra dövlətdə ikinci şəxs Zərdüş məbədinin baş kahini idi.

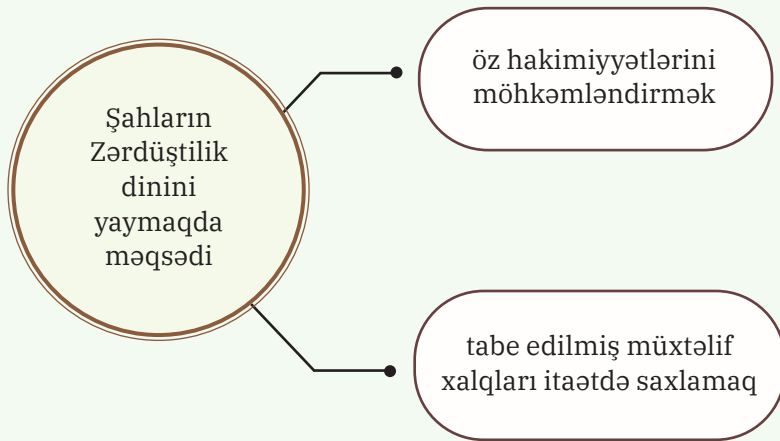
Asılı dövlətlər və mərkəzləşdirilmiş dövlət sistemlərini müqayisə edin.

MƏRKƏZLƏŞDİRİLMİŞ DÖVLƏT	ASILI DÖVLƏTLƏR SİSTEMİ
əyalətləri idarə edən şəxslər mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təyin edilirdi.	Tabe dövlətlər özlərinin daxili müstəqilliyini qoruyub saxlayırdı.

I Ərdəşir Babəkanın sarayı

Sasanilər dövlətinin paytaxtı **Ktesifon (Mədain)** şəhəri, dövlət dini isə **Zərdüştilik (Atəşpərəstlik)** idi. Sasani şahları zərdüştilik dinini yayırdılar.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Sasani şahənşahları Ahuramazdanın yer üzündəki nümayəndələri kimi mütləq səlahiyyətə malik idilər. Sasani metal pullarının bir tərəfində hökmdarın, digər tərəfində isə müqəddəs odun təsvirinin olması bunu aydın göstərirdi.

Sasanilər öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək məqsədilə yeni ərazilər işğal etdilər. Nəticədə o, dövrünün ən güclü dövlətlərdən birinə çevrildi.

I Ktesifon şəhərinin qalıqları

Azərbaycanın Sasanilər dövləti tərəfindən işğal edilməsi

Sasanilər 227-ci ildə **Atropatenanı** işğal etdilər. Atropatena tamamilə Sasanilər dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Şahənşahın təyin etdiyi **canişin** buranı idarə etməyə başladı.

Sasanilər dövləti Atropatena əhalisi üzərinə ağır vergilər qoymaqla yanaşı, buradan öz ordusu üçün əsgər də toplayırdı.

Yerləşdiyi ərazi və iqtisadi baxımdan Atropatena Sasani dövləti üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Mühüm ticarət yolları Atropatena ərazisindən keçirdi. Bu isə iqtisadi inkişafa və şəhərlərin daha da çiçəklənməsinə səbəb olurdu.

Sizcə, ticarət yollarının hər hansı bir ərazidən keçməsinin üstünlükləri nədir?

Atropatenanın keçmiş paytaxtı olan **Qazaka** Sasani dövləti üçün dini mərkəz rolu oynayır. Sasani şahları hakimiyyətə gəldikdə paytaxtdan Qazakada yerləşən baş məbədə piyada getməli idilər.

Qazaka şəhərinin qalıqları

Daha sonra Sasani dövləti **Albaniyaya** nəzarət uğrunda mübarizəyə başladı. Bu dövrdə Albaniya mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Burada **Arşakilər sülaləsinin** hakimiyyəti mövcud idi. Albaniyaya nəzarət uğrunda Sasani dövləti **Roma imperiyası** ilə mübarizə aparırdı.

Sasani döyüşçüləri
Roma dövlətinə qarşı
yürüşdə

III yüzilliyin 60-cı illərində Sasanilər dövləti Roma imperiyasına qalib gəldi və Albaniyanı özünə tabe etdi. Lakin Atropatənadan fərqli olaraq, Albaniya daxili müstəqilliyini saxlamağa nail oldu. Arşakilər sülaləsi daxili müstəqilliyini qorumaqla qısa fasilələrlə **510-cu ilə qədər** hakimiyyətdə qaldı.

Sasani dövlətinin yaranması Azərbaycanda siyasi vəziyyətə necə təsir göstərdi?

Sasanilər Atropatena və Albaniyada möhkəmlənmək üçün farsdilli əhalini buraya köçürdülər. Onları şimal sərhəd ərazilərində məskunlaşdırdılar. Bu yolla sasanilər bölgədə özlərinə dayaq yaratmağa çalışırdılar.

Albaniyanın ən qüdrətli hökmdarlarından biri **Urnayr** idi. O, büt-pərəstliyə qarşı mübarizə aparmış, **313-cü ildə** xristianlığı rəsmi din kimi qəbul etmişdi. Lakin bu dövrdə Albaniyada xristianlıq bütün əhali tərəfindən qəbul edilməmişdi.

Alban hökmdarı Urnayrın daxili siyasətini dəyərləndirin.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Xristianlıq Albaniyada I yüzillikdən yayılmağa başlamışdır, Alban hökmdarı Urnayrın hakimiyyəti dövründə büt-pərəstliklə mübarizə güclənmiş, xristianlıq dövlət dini elan edilmiş və kilsələrə torpaqlar bağışlanmışdır.

Urnayrın dövründə Albaniya əhalisinin bir hissəsi xristianlığı qəbul etmiş, qalan əhali öz əvvəlki dinində qalmışdır.

Albaniya hökmdarı Urnayrın xristianlığı qəbul etməsi. Rəssam Məlik Ağabəliyev. Dərbənd Dövlət Tarix-Memarlıq və Arxeologiya Muzey-Qoruğu

Xarici siyasət sahəsində isə Urnayr Sasani dövləti ilə müttəfiqlik siyasəti yürüdü. Bu dövrdə Cənubi Qafqaz uğrunda Sasani-Roma müharibələri kəskinləşmişdi.

T Urnayrın daxili və xarici siyasətinə aid cədvəli tamamlayın.

URNAYRIN	
DAXİLİ SİYASƏTİ	XARİCİ SİYASƏTİ

359-cu ildə Sasani hökmdarı müttəfiqlərindən–albanlar, saklar və hunlardan ibarət böyük bir ordu ilə Roma ərazisinə daxil oldu. Onun əsas məqsədi Suriya torpaqlarını ələ keçirmək idi. Lakin Fərat çayının daşması və şiddətli daşqınların yaratdığı təhlükə nəticəsində yürüşün istiqaməti dəyişərək **Amid** (indiki Türkiyədə Diyarbəkir) şəhərinə tərəf yönəldilər.

BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR

“Biz romalı döyüşçüləri əsir aldıqda əksəriyyətini sağ qoymalı, əl-qollarını bağlayıb Albaniyaya gətirməliyik.
... Şəhərlərimizin, saraylarımızın tikilməsində onlardan istifadə etməliyik”.

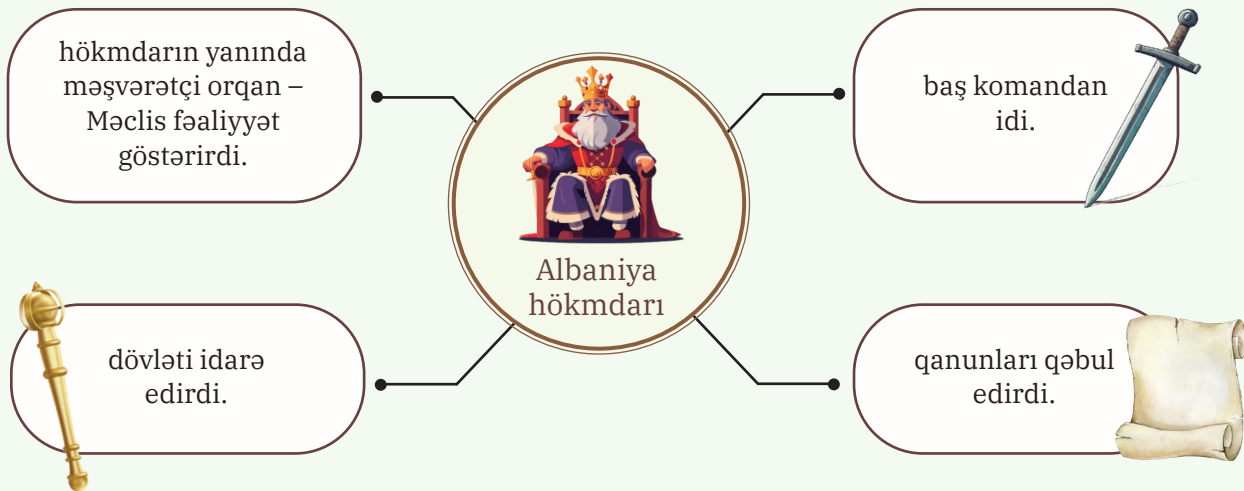
Alban hökmdarı Urnayr

Mənbədə verilən məlumat nəyi sübut edir? Müharibələr Albaniyanın sosial-iqtisadi vəziyyətinə necə təsir göstərirdi?

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

V yüzilliyin ortalarında şimaldan yürüşlər nəticəsində Albaniyanın paytaxtı Qəbələnin siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti nisbətən azalmışdı. Buna görə də Alban hökmdarı **II Vaçenin (444–463)** hakimiyyəti dövründə paytaxt Qəbələdən **Bərdəyə** köçürüldü.

Sasanilər şimal sərhədlərini müdafiə etmək üçün bir çox sədlər inşa etdirdilər. Bu işə Albaniya əhalisi cəlb edilmişdi. Əhali əsas təsərrüfat işlərindən uzaqlaşdırıldığından ölkənin iqtisadi həyatına ağır ziyan dəyirdi. İnşa işləri üçün alban əhalisindən çoxlu vergi də toplanırdı.

V yüzilliyin ortalarında əhalinin vəziyyətinin daha da ağırlaşmasının səbəblərini təhlil edin.

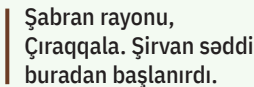

I Dərbənd səddi

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Sasani şahları Azərbaycanın Xəzərsahili bölgələrində mövqelərini möhkəmləndirmək, şimal istiqamətindən hücumların qarşısını almaq üçün Beşbarmaq və Şirvan müdafiə divarlarını inşa etdirmişdilər. Dərbənd keçidi üzərindəki nəzarəti daha da gücləndirmək üçün 8 m qalınlığında daş divarlar və bürclər qurulmuşdu.

Bununla da Böyük Qafqaz dağlarının zirvələrindən Xəzər dənizinin içrilərinə qədər uzanan və bizim günlərə qədər öz əzəməti ilə insanları heyran edən möhtəşəm Dərbənd səddi yaradılmışdı.

136

Cədvəli tamamlayın.

	URNAYR	III VAÇAQAN
FƏRQLİ CƏHƏTLƏR		
OXŞAR CƏHƏTLƏR		

* **İnzibati islahat** ərazi bölgüsü sahəsində həyata keçirilən dəyişikliklərdir.

Daxili və xarici siyasi sabitliyini təmin edən Sasani dövləti Albaniyanın yerli hökmdar hakimiyyətini yenidən ləğv etdi. 510-cu ildən 629-cu ilədək Albaniyanı Sasani canişinləri idarə etdilər.

VI yüzillikdə Sasani şahı I Xosrov **inzibati-ərazi sahəsində islahatlar*** keçirdi. Nəticədə Atropatena və Albaniya Azərbaycan (Adurba-dağan) adlanan Şimal canişinliyinin tərkibinə daxil edildi. Onun hakimi Atarpatakan şah adlanırdı.

I Xosrovun dövründə pullar

I Xosrovun abidəsi

Məzdəkilər hərəkatı

V yüzilliyin sonlarında Sasani dövlətində vəziyyət gərgin idi. Aramsız müharibələr bu vəziyyəti daha da pisləşdirmişdi.

481-ci ildə Sasani dövlətində üsyan başlandı. Üsyana Məzdək adlı şəxs başçılıq edirdi. Məzdəkin əsas məqsədi tanrının yaratdığı nemətlərin insanlar arasında bərabər bölünməsi idi. Məzdəkilər ədalətli cəmiyyət qurmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Onlar xeyrin şər üzərində qələbəsinə inanırdılar. Məzdək mübarizə yolu ilə ədalətli cəmiyyətin qurulmasını mümkün hesab edirdi. Cəmiyyətdə insanlar arasında bərabərsizliyə qarşı çıxan, hamının bərabər olmasını təbliğ edən Məzdək əhali arasında böyük dəstək qazandı.

Tezliklə güclənən üsyan Atropatenaya da yayıldı.

Məzdək

Məzdəkilər üsyanı

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Məzdək öz çıxışlarında deyirdi: "Allah bütün insanları bərabər yaratmışdır. Lakin bir qrup insan bütün sərvətləri öz əllərində toplayaraq varlanmışdır. Bu sərvətləri onların əlindən alaraq bütün insanlar arasında bərabər şəkildə bölmək lazımdır. Hər kəs bir-birinə yardım etməlidir ki, heç kəs aclıq hissini duymasın".

I Qubad

Hərəkətdə əhalinin geniş təbəqələri: kəndlilər, sənətkarlar, şəhər yoxsulları və bəzi əyanlar da iştirak edirdilər. Sasani şahı **I Qubad** (488–531) hakimiyyəti illərində hərəkət daha da gücləndi.

Şah əvvəlcə bu hərəkəti himayə edirdi. Onun məqsədi isə mərkəzi hakimiyyət üçün təhlükəli olan iri əyanları və din xadimlərini sıradan çıxarmaq idi. Belə ki bu dövrdə quraqlıq nəticəsində baş verən məhsul qıtlığı zamanı Məzdəkin məsləhəti ilə taxıl anbarlarından əhaliyə ərzaq da paylandı.

Məzdəkilər hərəkətini himayə etdiyi üçün iri feodallar I Qubadı taxtdan saldılar. O, Ağ Hun dövlətinin hökmdarına sığındı. Bundan sonra Məzdək və tərəfdarları Azərbaycana qaçmağa məcbur oldu. Ağ Hunların köməyi ilə I Qubad hakimiyyətini bərpa etdi. Bundan sonra məzdəkilərə ehtiyacı qalmadığı üçün onlara qarşı mübarizəyə başladı.

Qubad onları dini söhbət bəhanəsi ilə saraya dəvət etdi. Məzdək və bəzi tərəfdarları dəvəti qəbul edərək saraya gəldikdə, tutularaq edam edildilər.

529-cu ildə Məzdəkilər hərəkəti amansızlıqla yatırıldı. Məzdək və hərəkətin iştirakçıları edam edildi. Üsyan yatırılsa da, Sasani hakim dairələri iqtisadi, idarəetmə və s. sahələrdə islahatlar keçirməyə məcbur oldu.

Xosrov Ənuşirvan sarayında
zərdüştü-məzdəkin müzakirə
məclisi

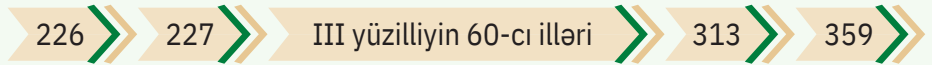
AZƏRBAYCAN SASANİLƏR DÖVRÜNDƏ (III–VII YÜZİLİKLƏR)

Ən mühüm hadisələrlə bağlı zaman oxunu tamamlayın.

III-IV YÜZİLLİKLƏR

V-VI YÜZİLLİKLƏR

Albaniyanın ərazisi və iqtisadi vəziyyəti

Qədim dövrdə olduğu kimi, Albaniyada əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq sahələri inkişaf edirdi. Kür çayının hər iki sahilində, Mil-Muğan düzündə və Naxçıvanda əhali, əsasən, əkinçiliklə məşğul olurdu.

Mənbə əsasında Albaniyanın ərazisini müəyyən edin və insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərini Azərbaycan ərazisinin təbii-coğrafi şəraiti ilə əlaqələndirin.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

“Böyük Kür çayı bu ölkənin düz ortasından sakitcə axaraq, iri və xırda balıqlar gətirir... Çayın sahilləri boyu münbit çöllərdə külli miqdarda taxıl və üzüm, neft və duz, ipək və pambıq, çoxlu zeytun ağacları var”.

Musa Kalankatlı
Alban tarixçisi

Erkən orta əsrlərdə sənətkarlıq daha da inkişaf etmiş, onun yeni sahələri yaranmış, sənətkarlıqda işlənən əmək alətləri daha təkmil olmuşdu.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı və şəhərlərin rolunun artması sənətkarlığın inkişafına səbəb oldu. Toxuculuq sənətkarlığın mühüm sahələrindən biri idi. Bu dövrdə Azərbaycanda ipəkçilik meydana gəldi. Yerli sənətkarlar yun, kətan, pambıq, ipək parçalar və xalçalar toxuyurdular.

Bu dövrdə Albaniyada metallurgiya və dulusçuluq, eyni zamanda ağac emalı, daşyonma, gön-dəri, şüşə istehsalı və s. sahələr də inkişaf edirdi.

Bu dövrdə Albaniyada qədim şəhərlər: **Qəbələ, Naxçıvan, Dərbənd** inkişaf etmiş, yeni şəhərlərin – **Bərdə, Beyləqan** və s. yaranması prosesi gedirdi. **Bərdə** Albaniyanın paytaxtı idi. Şəhər mühüm beynəlxalq ticarət yollarının üzərində yerləşirdi. Bərdə şəhəri Yaxın və Orta Şərqlin ən böyük ticarət mərkəzlərindən biri idi.

BİLİRSİNİZMİ?

Albaniyada və Atropatenada şəhərlər iqtisadi əhəmiyyətinə və roluna görə üç yerə bölünürdü:

Beynəlxalq ticarət yolları üzərində meydana çıxmış şəhərlər

- Bərdə
- Beyləqan
- Çola
- Qəbələ

Bu şəhərlər iri inzibati və ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri idi.

Ticarət yollarından kənardə, qapalı ərazilərdə yerləşən şəhərlər

- Girdman
- Naxçıvan
- Şəki
- Şəmkir

Bu şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi tanınırdı.

Kənd tipli şəhərlər (əkinçilik xarakterli şəhərlər)

- Mingəçevir
- Torpaqqala (Qax)

Bu ərazilər vilayətlərin inzibati mərkəzləri idi.

Azərbaycan ərazisində hələ qədim zamanlardan türk tayfaları məskunlaşmışdır. Erkən orta əsrlərdə bölgəyə yeni türk tayfaları gəlmişdir. Sasani şahları şimal dağ keçidlərində qalalar və müdafiə sədləri tikdirmiş, hərbi dəstələr yerləşdirmişdilər.

Lakin türk tayfalarının – **hunların, xəzərlərin, sabirlərin** və s. axınının qarşısını almaq mümkün olmurdu. Onlar Albaniyada yerli, dil cəhətdən qohum türklərin yanında məskunlaşır və qaynayıb-qarışırdılar.

Eramızın ilk yüzilliklərindən Qafqaza gələn hunlar Xəzər dənizinin qərb sahillərində məskunlaşdılar. Sonra Azərbaycana gələrək Mil düzünə qədər irəlilədilər. Hunlardan sonra digər türk tayfaları – bulqar, xəzər, sabir, gorus, tərter, kəngərlər və s. gəlmişdilər.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

III yüzilin başlanğıcından hunlar Qafqaz dağ silsiləsindən güneydə yerləşən ölkələrə yürüş etdilər. Bu dövrdən başlayaraq yürüş edənlərin sırasında Xəzər və basillərin (barsillərin) adları çəkilir.

395–396-cı illərdə hunların Azərbaycana böyük yürüşü oldu. Onların arasında xəzərlərin də adları çəkilir. Ərəb tarixçisi Təbəri xəzərləri “türklər” adlandırır.

Atropatena ərazisi və şəhərləri

Atropatena Sasani dövlətinin ən mühüm əyalətlərindən biri olmuşdur. Təbii-coğrafi və strateji şəraitin əlverişli olması onu digər əyalətlərdən fərqləndirirdi. Burada böyük şəhərlər var idi. Şəhərlər ticarət yolları üzərində yerləşdiyindən dünya ticarətinə də cəlb edilmişdi. Bu Atropatenanın iqtisadi-ictimai inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Sasani imperiyasının şimal canişinləri dövrün **Ərdəbil** və **Təbriz** kimi böyük ticarət mərkəzlərini özlərinə iqamətgah etmişdi. Təbriz hələ qədim dövrlərdən beynəlxalq ticarət karvan yollarının kəsişmə nöqtəsini təşkil edirdi.

Ərdəbil Sasanilər dövründə canişinlik mərkəzi olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılara görə, Ərdəbil sözü **arta** (müqəddəs) və **vil** (şəhər) sözlərindən ibarət olub, "müqəddəs şəhər" deməkdir.

Atropatenanın qədim şəhərlərindən biri də **Marağadır**. Bu şəhərin gözəl iqlimi və əlverişli təbii-coğrafi şəraiti olmuşdur. **Qazaka** da Atropatenanın qədim şəhərlərindən biridir. Ticarət yolları bu şəhərdən keçir, Azərbaycan şəhərlərini qonşu ölkələrlə birləşdirirdi. Şahlara məxsus olan əsas atəşgahın burada yerləşməsi və füsunkar təbii-coğrafi şərait tarixən onun iqtisadi-siyasi cəhətdən inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır.

Mənbəni əhəmiyyətini və rolunu dəyərləndirin.

Qazaka şəhər qalası

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Azərbaycan hakimi özü üçün imarət tikdirmək və bağ saldırmaq istəyirdi. Lakin kimsəsiz bir qarının daxması və həyətyanı torpağı bu işin icra edilməsinə mane olurdu. Qarının öz mülkünü satmaq istəmirdi. Lakin hakim daxma və torpağı zorla ondan aldı.

Qarı şaha şikayət etdi. Ənuşirəvan bu məsələni araşdırmış, qarının haqlı olduğu məlum olmuşdur. Hakim nəinki qarının əmlakını mənimşəmiş, həm də ölkənin müxtəlif yerlərində xeyli karvansara, yaşayış binası və malikanəyə sahib olmuşdur. Qarının daxması və həyətyanı sahəsi özünə qaytarılmış, məmur işə cəzalandırılmışdı.

"Siyasətnamə"
Nizamülmülk

